

На пошану
архиепископа Лазаря Барановича

ЧЕРНІГІВСЬКІ АФІНИ

Н а у к о в и й а л ь м а н а х
з л і т е р а т у р о з н а в с т в а ,
і с т о р і ї , ф і л о с о ф і ї
т а к у л ь т у р о л о г і ї

ВИДАННЯ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ

Випуск VIII, 2020

Чернігівські Афіни: Науковий альманах з літературознавства, історії, філософії та культурології. Вип. VIII / Науков. ред. С.М. Шуміло. – Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2020.

*Видається Науково-дослідним центром вивчення
історії релігії та Церкви ім. архієпископа Лазаря Барановича
спільно з кафедрою української мови і літератури,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
ім. Т. Г. Шевченка*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Архієпископ Ігор Ісиченко

доктор філологічних наук, професор

Г.В. Баран

кандидат філологічних наук, доцент

А.А. Бойко

доктор філологічних наук, професор

К.Г. Борисенко

кандидат філологічних наук, доцент

В.О. Дятлов

доктор історичних наук, професор

С.О. Жила

доктор педагогічних наук, професор

О.Б. Коваленко

кандидат історичних наук, професор

О. Ю. Матушек

доктор філологічних наук, професор

Ю.В. Пелешенко

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник

Г.В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор

М.Б. Столяр

доктор філософських наук, професор

В.В. Шуміло

(відповідальний редактор)

С.М. Шуміло

кандидат філологічних наук, доцент
(науковий редактор)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ім. Т.Г. Шевченка

Інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
ім. О.М. Лазаревського

Науково-дослідний центр
вивчення історії релігії та Церкви
ім. архієпископа Лазаря Барановича

**МИТРОПОЛИТ
АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ
(1697-1772):
історіографічний аспект**

монографія

SCRIPTORIUM

Чернігів 2020

УДК 929
ББК 63.3
Ч 468

Чистяков Володимир.

Митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772): історіографічний аспект. Монографія. – Чернівці: *SCRIPTORIUM*, 2020. – 108 с. – (Науковий альманах «Чернігівські Афіни». – Вип. 8).

ISBN 978-966-97828-9-2

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін
ім. О.М. Лазаревського Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка
(протокол № 9 від 26 червня 2020 р.)*

Публікується в межах дослідницького проекту
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
ім. архієпископа Лазаря Барановича при Національному університеті
«Чернігівський колегіум».

Наукові редактори:

Шуміло Світлана Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка;

Ячменіхін Костянтин Михайлович, доктор історичних наук, профе-
сор, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шев-
ченка.

Науковий рецензент:

Гордієнко Дмитро Сергійович, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник, Інститут української археографії та джерело-
знавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Постать митрополита Арсенія Мацієвича часто ставала об'єктом досліджен-
ня істориків України, Росії, православної Церкви. Наукові роботи та популярні
статті різних років дуже по-різному висвітлюють біографію та діяльність митро-
полита Арсенія, і акценти, які ставлять автори, залежать від дуже різних факто-
рів. Тож, настав час систематизувати та проаналізувати всі роботи, які присвя-
чено Арсенію Мацієвичу, що й зроблено в монографії В. Чистякова.

Рекомендовано для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто
цікавиться літературознавством та історією давньої української літератури.

© НУЧК ім. Т.Г. Шевченка, 2020
© Чернігівські Афіни, макет, 2020
© В. Чистяков, текст, 2020

Чернігівські Афіни – образна барокова назва культурного осередку в Чернігові. В Україні XVII ст. Чернігів став настільки вагомим центром духовного, культурного та освітнього життя, що навіть ішлося про перенесення сюди київської митрополитичої кафедри, а Чернігівський колегіум, започаткований Іоанном Максимовичем, вважали другим у країні навчальним закладом після Києво-Могилянської академії. Час короткого розквіту Чернігівських Афін пройшов, але пам'ять про них залишилася, як залишилася архітектурна пам'ятка – колегіум – та велика літературна та культура спадщина тих часів, яка потребує дослідження.

Альманах «Чернігівські Афіни» започаткований 2013 року для збереження пам'яті про славетне минуле Чернігова, особливо – середньовічну та барокову добу України. Альманах видають два підрозділи Національного університету «Чернігівський колегіум»: Центр дослідження історії релігії та Церкви та кафедра української мови і літератури. Мета альманаху – висвітлювати питання з галузей літературознавства, історії, філософії та культурології як давньої, так і сучасної України. Наше видання передбачає публікацію окремих монографій, збірників наукових конференцій та тематичних збірників статей із зазначених наук.

Альманах присвячений головному діячеві Чернігівського осередку XVII ст. архієпископу Лазареві Барановичу, який зібрав тоді навколо себе видатних учених, письменників та, головне, поетів, який навчав та надихав їх на наукові та художні твори та задав усьому осередку той тон, що зробив життя чернігівського інтелігентного суспільства тієї епохи визначним етапом в історії української культури.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ І. ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ, ПРИСВЯЧЕНИХ АРСЕНІЮ МАЦІЄВИЧУ, В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (др. пол. ХІХ – поч. ХХст.).....	
1.1. Життєвий шлях митрополита Арсенія Мацієвича.....	
1.2. Постать митрополита Арсенія крізь призму наративних монографій із історії Руської Церкви.....	
РОЗДІЛ ІІ. ДИСКУРС РАДЯНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ МАЦІЄВИЧА ХХ СТ.	
2.1 Арсеній Мацієвич у радянському церковно-історіографічному контексті.....	
2.2 Діаспорна українська та російська історіографія: порівняльний аспект.....	
РОЗДІЛ ІІІ. СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МАЦІЄВИЧА: ПРОБЛЕМИ ТА ЗДОБУТКИ.....	
3.1. Митрополит Арсеній у сучасному українському історіописанні.....	
3.2. Сучасна зарубіжна історіографія Арсенія Мацієвича.....	
3.3. Проблеми та перспективи розвитку біографістичних студій щодо Арсенія Мацієвича.....	
ВИСНОВКИ.....	
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	

ВСТУП

Визначний церковний адміністратор, богослов, місіонер, ростовський митрополит українського походження Арсеній Мацієвич (1697-1772) увійшов в історію як один із найяскравіших та найбільш неординарних діячів Руської Православної Церкви XVIII ст. Різноманітна та широка проповідницька й церковно-політична діяльність митрополита Арсенія, його активна опозиція секуляризаційній політиці імперської російської влади, захист ним внутрішньої свободи Церкви від підпорядкування державі залишили помітний слід у пам'яті нащадків та зумовили значний науковий інтерес до вивчення особистості й літературної спадщини «опального архієрея». Зацікавленість постаттю ростовського ієрарха в середовищі науково-історичної еліти Російської імперії з др. пол. XIX ст. була цілком природною. Цьому сприяло багато факторів, серед яких головний – послідовний спротив митрополита Арсенія секуляризації церковно-монастирських маєтностей. Його засуджено Катериною II за це до багаторічного ув'язнення та фактично – смертної кари, що було в ті часи безпрецедентним явищем. Відповідно, активна діяльність Арсенія Мацієвича та трагічна доля цього ієрарха стали основними причинами активного вивчення його життя та діяльності істориками Церкви з др. пол. XIX ст.

Можемо констатувати відсутність узагальнювального дослідження історіографії проблеми попри існування дуже значної за обсягом та широтою порушених питань науково-історичної бази. Крім того, в історичних працях є різноманітні, часто полярні оцінки постаті митрополита Арсенія та його ролі в культурно-освітньому та церковно-політичному житті Російської імперії. Ця дискусійність особливо виразно простежується в порівнянні як доробку окремих дослідників, так і під час компаративного аналізу церковно-релігійної та світської історичної літератури. Накопичування великої кількості дослідницьких робіт, що містять протилежні оцінки видатної історичної постаті, викликає необхідність ґрунтовно проаналізувати та систематизувати цей матеріал.

Цілісний історіографічний аналіз наукового доробку, присвяченого митрополиту Арсенію, дасть змогу зрозуміти взаємозалежний вплив між соціально-політичною, науково-культурною ситуацією в суспільстві та фактичним відображенням цих настроїв в історичних працях із історії Церкви. Постать Арсенія Мацієвича стала

своєрідним проявом опозиції Церкви до релігійної політики імперської влади, що зумовило значну тенденційність праць дореволюційних, діаспорних та сучасних церковних істориків XIX – поч. XXI ст. Узагальнений аналіз розрізнених історичних праць під одним кутом дослідження дозволяє виявити білі плями та нерозкриті теми як в історичній біографістиці, присвяченій Арсенію Мацієвичу, так і в історії Руської Церкви синодальної доби.

Історіографія проблематики містить у собі як самостійні розвідки, у яких проаналізовано історичні праці, присвячені митрополиту Арсенію, так і побіжні огляди в наукових рецензіях, історичних статтях, дисертаційних роботах. Першою науковою статтею з цього питання стала праця прот. І. Морошкіна «Обзор литературы об Арсении Мацеевиче», яка була опублікована в журналі «Библиограф» у Санкт-Петербурзі в 1896 р. Чільне місце методологічному аналізу та огляду історичних оцінок постаті Мацієвича приділив В. Іконников у рецензії «Отзыв о сочинении М.С. Попова “Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский” (с 4 рисунками) СПб., 1905». Історичні погляди на діяльність Арсенія Мацієвича поверхово висвітлювались у згаданій праці свящ. М. Попова «Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский», у монографії І. Огієнка «Митрополит-мученик Арсений Мацеевич», у докторській дисертації С. Кагамлик «Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри» тощо. М. Руднев у статті «Дело Арсения Мацеевича как “индикатор” идеологии церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект» проаналізував історіографічне відображення виступу Арсенія Мацієвича проти секуляризаційної політики. Прот. О. Митров у двох історичних розвідках – «Священномученик Арсений (Мацеевич, 1697-1772), митрополит Ростовский, в документах Архивного фонда Российской Федерации: аналитический обзор» та «Священномученик Арсений (Мацеевич), митрополит Ростовский: корпус письменных источников» – дослідив історичні праці й свідчення про Мацієвича та виокремив головні проблеми розвитку історіографії, присвяченої ростовському ієрарху. Через незначну кількість та відносну вузькість цих історіографічних досліджень нині існує необхідність здійснити узагальнений аналіз історичних розвідок про Арсенія Мацієвича.

РОЗДІЛ І.

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ, ПРИСВЯЧЕНИХ АРСЕНІЮ МАЦІЄВИЧУ, В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

1.1. Життєвий шлях митрополита Арсенія Мацієвича

Визначний церковно-адміністративний діяч, богослов, місіонер, ростовський митрополит Арсеній Мацієвич увійшов в історію як один із найяскравіших та неординарних ієрархів Руської Православної Церкви XVIII ст. Його різнопланова та широка проповідницька, церковно-політична діяльність, активний спротив секуляризаційній політиці імперської російської влади залишили помітний слід у пам'яті нащадків та зумовили великий науковий інтерес до вивчення особистості митрополита Арсенія.

Джерельна база постаті Арсенія Мацієвича є дуже широкою. Умовно її можна розділити на дві групи: творча спадщина ростовського ієрарха та опосередковані джерела, які стосуються його життя та діяльності. Серед творів ростовського митрополита головними є його автобіографія, полемічні праці («Возражение на пасквиль лютеранский, называемый “Молоток на Камень веры”» та ін.), проповіді, два донесення до Святійшого Синоду проти секуляризації церковних маєтностей, листування з іншими архієреями тощо. Опосередковані джерельні свідчення про митрополита Арсенія бачимо в архівних матеріалах колишньої Ростовсько-Ярославської консисторії, судово-слідчих справах, порушених проти ростовського ієрарха («Дело о монахе Батогове и прочих», «Дело о разстриге Арсении, иеродиаcone Иосафе и прочих»), «Лѣтописи о ростовскихъ архієреяхъ» та ін.

Життєвий шлях митрополита Арсенія докладно аналізували багато вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед українських науковців-біографів митрополита Арсенія особливо потрібно відзначити В. Іконнікова та І. Огієнка (митрополита Іларіона) [57, 58]. Видатними російськими науковцями, які стояли біля витоків за родження історіографії Арсенія Мацієвича, були М. Барсов, свящ. М. Попов [62, 63], І. Чистович, свящ. І. Морошкін [53, 98], І. Снегирьов [70], А. Титов, М. Пекарський та ін. На сучасному етапі біографічні студії активно розроблюються А. Віденєвою [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14], С. Шаляпіним, прот. О. Митровим [51, 52, 96,

97], А. Григор'євим [19, 20, 21, 22, 23], В. Горшковою та іншими науковцями.

Свідчення про життя Арсенія Мацієвича до прийняття ним чернечого постригу й сану ми черпаємо переважно з його автобіографічної записки, поданої тоді ще ієромонахом Арсенієм до Синоду в 1738 році. Майбутній митрополит народився 1697 р. у м. Володимирі-Волинському, яке тоді входило до складу Речі Посполитої, у сім'ї уніатського священника. За однією версією, Мацієвич належав до польського шляхетського роду, зокрема, сам Арсеній згадував про свого діда «поляка Василя» [цит. за 62, с. 14]. Як вважає прот. В. Ципін, Мацієвич походив із православної «западно-русской» шляхти: «В XVIII столетии многие выпускники Киевской академии, хиротонисанные во епископы, происходили из западно-русской православной шляхты (митр. Стефан (Яворский), митр. Арсений (Мацеевич) и др.)» [81, с. 244]. Від народження його назвали Олександром. Початкову та середню освіту О. Мацієвич здобув, на думку І. Огієнка, при єпископській уніатській колегії у Володимирі-Волинському (документальних свідчень про навчання Мацієвича в цьому закладі, однак, не збереглось). Далі він продовжив навчання в колегії у Варенжі, де пройшов курси інфіми, граматики й синтагми, та навчався у Львівській колегії, де досконало вивчив латинську мову [58, с. 13]. Загалом свідчення про початковий період життя майбутнього ієрарха є фрагментарними та недостатньо вивченими через брак джерел.

У 1715 р. Олександр Мацієвич переїздить до Києва, де вступає до Могилянської академії задля подальшого навчання. Там він прийняв православ'я та познайомився з префектом академії ієромонахом Сильвестром Пиковським. Під час навчання Мацієвич близько здружився з майбутнім вологодським єпископом Амвросієм Юшкевичем, який відіграв дуже важливу роль у житті Мацієвича. Як пише А. Алексєєв, «проповіднический талант Мацеевича обратил на себя внимание преподавателей, и в 1716 г. он был направлен в Черниговскую епархию» [1]. У Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі Олександр прийняв чернечий постриг від ієромонаха Геннадія Стефановича з ім'ям Арсенія, а незабаром був висвячений в ієродиякона. Свящ. М. Попов так характеризує життя Арсенія в Новгород-Сіверському: «Два или три года, проведенные здѣсь Арсеніемъ, были самымъ лучшимъ временемъ его жизни. Онъ всегда мечталъ о спокойной жизни здѣсь; въ это время онъ сблизился съ архіепископомъ Антоніемъ Ста-

ховскимъ, другомъ митрополита Стефана Яворскаго» [62, с. 15]. Імовірно, саме від архієпископа Антонія молодий Арсеній дізнався про гостру богословську полеміку між прихильниками Феофана Прокоповича та Стефана Яворського. Надалі Мацієвич став ревним захисником світоглядних поглядів Яворського та його богословсько-полемічної праці «Камень веры».

У 1718 р. ієродиякон Арсеній повернувся задля закінчення навчання в Києво-Могилянській академії. Там він провчився 8 років та закінчив повний академічний курс, опанувавши філософію та богослов'я. У 1723 р., як писав сам Арсеній, він був рукопокладений в ієромонахи в Софії Київській за згоди архієпископа Варлаама Вонатовича єпископом Переяславським Кирилом [58, с. 15-16]. Безперечно, знайомство та співпраця з вищими українськими церковними ієрархами того часу зробили важливий вплив на світогляд майбутнього ростовського митрополита. При академії Мацієвич виконував обов'язки в церковному хорі, а також викладав латину [1].

Від 1726 р. Арсеній Мацієвич служив проповідником при Варлаамі Вонатовичі, згодом перебував у Києво-Печерській Лаврі. У 1729 р., відпросившись у архієпископа Київського, ієромонах Арсеній переїхав до Чернігова, де оселився в Троїцько-Іллінському монастирі. На думку І. Огієнка, єпископ Іродіон Жураковський, який тоді очолював Чернігівську кафедру, мав визначальний вплив на формування церковно-політичних поглядів Мацієвича [58, с. 16]. Залишились згадки про листи Жураковського до гетьмана Данила Апостола, де він порушує проблему утисків духовенства з боку світської влади, а в 1725 р. чернігівського архієрея «було запідозрено у зносінах з П. Полуботком, через що певний час єпископ перебував в опалі» [36, с. 650]. Тут простежується паралель між поглядами єпископа Іродіона та митрополита Арсенія щодо відносин зі світською владою.

У грудні 1730 р. для ієромонаха Арсенія Мацієвича розпочався новий період життя: на запрошення архієпископа Антонія Стаховського він переїхав до Тобольська, де при архієрейській кафедрі виконував обов'язки проповідника та екзаменатора ставлеників на висвячення в духовний сан. На думку І. Огієнка, «духовний уряд (Св. Синод – *В. Ч.*) змусив його туди їхати», оскільки «митрополит Антоній викликав до себе працівників» не особисто, а «через Св. Синод» [57, с. 363]. Потрібно зазначити, що праця на Тобольській кафедрі була дуже важкою: частими були прецеденти

примусового охрещення місцевого населення, гострими були й відносини архієрейської влади з сибірським губернатором [22, с. 101-102]. Уже в 1733 р. ієромонах Арсеній залишив Тобольськ. Декілька місяців він проживав у Холмогорському монастирі у свого друга, архієпископа Архангелогородського Германа Купцевича. Згодом переїхав до Соловецького монастиря, в архіві якого збереглось листування митрополита Арсенія з соловецьким архімандритом Геннадієм, яке досі ще не введено до наукового обігу [58, с. 263].

У Соловецькому монастирі Арсеній Мацієвич розпочав полемічну працю, якій упродовж усього свого життя приділяв багато сил та енергії. Тоді в Соловках в ув'язненні перебував ігумен Мошенського монастиря Іоасаф, який «не только самъ перешель изъ православія въ расколь, но увлекъ за собою въ расколь и весь Мошенскій монастырь» [62, с. 16]. Намагаючись повернути Іоасафа до Греко-Православної Церкви, Мацієвич склав для нього «Увещевание», в якому з канонічної та богословської позицій обґрунтовував помилковість поглядів старообрядців [5]. Загальна структура, богословська обізнаність, логічно побудована аргументація, ґрунтовне знання автором праці канонічного права та церковної історії дають підстави визнати Мацієвича талановитим полемістом. Однак старання Арсенія були марними, і йому не вдалось повернути Іоасафа до офіційної Православної Церкви.

31 травня 1734 р., як зазначає М. Попов, «должность священника на судахъ вызвался добровольно, “не по одолжению”, исполнять ієромонахъ Арсеній Мацѣевичъ» [63, с. 16]. На запрошення свого друга, архієпископа Германа Копцевича, Арсеній погодився взяти участь у Другій камчатській експедиції В. Берінга, куди його було призначено флотським священником [58, с. 16]. Під час тривалої подорожі (він здійснив 4 північних плавання) ієромонах Арсеній сильно захворів на цингу, і ця недуга упродовж усього життя мучила його [58, с. 23]. Як зазначає І. Огієнко, експедиція виявилася невдалою, і всіх її очільників було заарештовано, «а за звичаєм того часу держати по в'язницях» заарештували й Арсенія, хоча він проходив за цим слідством як свідок [там само]. У працях багатьох російських науковців (свящ. М. Попова, А. Алексєєва та ін.) цей факт, однак, замовчується або згадується дуже побіжно [62, с. 17; 1], хоча Мацієвич «перебував під судом слідства чотири роки (1736-1740), частину того – під арештом» [57, с. 366]. 25 січня 1737 р. о. Арсеній за станом здоров'я звільнився від флотської

служби. Св. Синод 14 березня 1737 р. бажав відрядити Арсенія в складі російської дипломатичної місії до Лондона, оскільки того ж року помер перший настоятель Посольської Успенської церкви архімандрит Геннадій [68, с. 13]. Однак через тодішню підсудність Мацієвича йому було наказано проживати при Вологодському єпископі Амвросії Юшкевичі. І. Огієнко пише: «І нарешті аж 13 вересня 1738 р. Св. Синод призначив о. Арсенія экзаменатором ставлеників у священство в м. Петербурзі, а крім цього, його призначили й законовчителем до Кадетського сухопутного корпусу. Крім цього, до о. Арсенія прислали й окремо різних духовних осіб для перевірки їхньої науки, а то й вірувань» [58, с. 24].

Від цього часу для Арсенія Мацієвича розпочалась дійсно важка церковно-адміністративна праця, про що свідчать численні судові справи, у яких майбутній ієрарх брав безпосередню чи опосередковану участь. Одним із найбільш спірних фактів біографії Мацієвича є «исследование Синодом обстоятельств кончины ярославского игумена Трифона, заперотого “цепками” 85-летнего старика, не сдавшего экзамена в бытность отца Арсения законоучителем и экзаменатором ставленников» [22, с. 99]. Із приводу цього питання бачимо поляризацію поглядів дослідників: В. Іконников називав це «изуверской жестокостью» [22, с. 99], єп. Діомід Дзюбан – «неразумной ревностью» [22, с. 99]. Сучасний російський біограф митр. Арсенія, А. Григор'єв, обґрунтовував цей вчинок Мацієвича «жестокими нравами» в часи правління Анни Іоаннівни та біронівщини і особистісною вимогливістю ієромонаха Арсенія, вважаючи інцидент «черным пятном на биографии Арсения Мацеевича» [22, с. 99]. Водночас прот. О. Митров зазначав, що свящ. Михайло Дієв, який уперше описав загибель ігумена Трифона, «ссылается на письмо “одного из новейших исследователей отечественных древностей”, не называя его имени, но используя упоминание об обнаружении этим исследователем каких-то актов (без ссылки на источник)» [96]. «В этой связи нельзя не отметить, что в списках иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви, составленном в 1862 г. Строевым, профессор В.И. Иконников игумена Трифона вообще не нашел. По существу, здесь мы сталкиваемся с вопиющим случаем научной бездоказательности серьезного обвинения митрополита Арсения, что противоречит нормам как церковной, так и светской науки» [там само], – підсумовує дослідник.

У березні 1740 р. стала вакантною Тобольська архієрейська кафедра. Близький друг Арсенія Мацієвича, архієпископ Амвросій

Юшкевич, обіймав тоді високий пост президента Синоду і був призначений на Новгородську єпархію. Мацієвич багато подорожував Новгородською єпархією з інспектуванням її церковно-адміністративного життя [58, с. 33]. На жаль, наразі дослідникам відомо дуже мало свідчень про життя Арсенія з 1737 до 1741 рр. 26 лютого 1741 р. Синод подав кандидатури на заміщення кафедри Сибірської єпархії, якими стали настоятель Чернігівського Єлецького монастиря Тимофій Максимович та ієромонах Арсеній Мацієвич [58, с. 34]. Регентка Анна Леопольдівна за порадою Юшкевича обрала Мацієвича. 13 березня 1741 р. відбулось наречення Арсенія в єпископи, 15 березня – його архієрейська хіротонія. Дуже важливими для розуміння церковно-політичних поглядів Арсенія Мацієвича є його зауваження та правки, які він вніс до архієрейської присяги: «Обещаю ... последовати мне во всемъ и повиноваться всегда Синоду, его правильной власти», – він додав: «Отъ Христа и апостоловъ происходящей чрезъ хиротонию» [1]. Як зауважив М. Попов, «члены Синода не обратили тогда внимания на приписку ... между тем она имѣла столь выдающееся значение, что ее поставили въ вину Арсенію чрезъ 20 лѣтъ» [63, с. 56].

За короткий час свого перебування на Тобольській кафедрі митрополит Арсеній зміг зарекомендувати себе як активний церковно-адміністративний та релігійний діяч. Зокрема, він протидіяв Колегії економії, яка в той час часто відправляла на поселення до монастирів відставних військових. 9 березня 1742 р. він «вніс до Синоду широку скаргу» на втручання «Головного управління Сибірських і Казанських Заводів» у церковні справи [58, с. 37-38]. Як пише А. Григор'єв, найгострішим для новопоставленого ієрарха був конфлікт із генерал-губернатором Іваном Шиповим, який «“забривал” в солдаты лиц духовного званія, хозяйничал в монастырях, отбрия у монахов зданія под государственные нужды, судил монастырских людей светским судом» [22, с. 101]. Водночас архіпастирська праця для молодого архієрея ускладнювалась його важкою хворобою – цингою: «У Тобольськ митрополит прибув з ... відкритими ранами на руках і ногах, з поріділим волоссям, блідий та втомлений» [58, с. 36].

Іншим важливим напрямом діяльності Мацієвича була місіонерсько-просвітницька та душпастирська робота. Зокрема, митрополит активно сприяв охрещенню тубільців – вогулів та якутів, захищав духовенство від утисків місцевої влади, виступав із ініціативою відкриття в Тобольську російської школи [22, с. 101-102].

Однак уже за рік свого перебування в Сибірській єпархії Арсеній Мацієвич був вимушений покинути її.

Після палацового перевороту та приходу до влади дочки Петра I Єлизавети Петрівни для митрополита Арсенія розпочався новий, найбільш діяльнісний і водночас важкий період життя. За ініціативи архієпископа Амвросія Юшкевича та з наказу нової імператриці 28 травня 1742 р. Мацієвича було переведено до Ростовської єпархії та введено до складу Св. Синоду [58, с. 42-43]. Ростовська кафедра була однією з найдавніших, найбільших та авторитетних єпархій на території Російській імперії. На цій ниві Арсеній Мацієвич плідно пропрацював більше 20 років (1742-1763).

Перебування Мацієвича на Ростовській кафедрі докладно висвітлено в працях як дореволюційних, так і емігрантських та сучасних дослідників. У нашому дослідженні обмежимося короткою характеристикою його церковно-адміністративної, культурно-релігійної та суспільно-політичної діяльності.

Одним із найважливіших джерел, яке дає змогу зрозуміти погляди Арсенія на переваги Церкви й держави, є зауваження митрополита до тексту присяги, котру складали під час вступу до Синоду його члени. Внесені Мацієвичем у формуляр «присяги духовнымъ» правки викликали гостру дискусію в Синоді. Зокрема, Арсеній Мацієвич вважав принизливими для архієрейського сану слова: «Исповедаю же с клятвою крайнего судию сея коллегии (тобто Синоду – *В.Ч.*) быти самую всероссийскую монархию, государыню нашу всемоштивейшую». Натомість Арсеній пропонував такий варіант: «Исповедаю же с клятвою крайнего судию и законоположителя духовного сего церковного правительства быти Самого Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, полномощного Главу Церкви и Великого Архиеерея и Царя, надо всеми владычествующего и всем имущего посудити – живым и мертвым» [1]. За сприяння імператриці інцидент було вичерпано, й митрополит Арсеній виконував обов'язки синодального члена без складання відповідної присяги.

Як архієрей-консерватор митрополит Арсеній намагався використати сприятливий час царювання Єлизавети Петрівни для проведення радикальних реформ церковного управління. Разом із архієпископом Амвросієм Юшкевичем вони подали на розгляд імператриці в 1744 р. записку-доповідь «О благочинии церковномъ та «Всепоодданейшее предложение» [58, с. 56-65]. У цих документах ієрархи доводили необхідність відновлення патріаршого уст-

рою в Руській Церкві, з богословського погляду проаналізували протизаконність, неканонічність синодального управління та необґрунтованість існування Колегії економії. Російська імператриця, однак, не бажала проводити настільки радикальні реформи й обмежилась переданням Економічної колегії у відання Св. Синоду.

Під час перебування на чолі Ростовської єпархії Арсеній Мацієвич зарекомендував себе як ревний архіпастир. Як пише А. Алексєєв, «приходским священникам были разосланы письменные повеления Арсения обучать прихожан молитвам и поведению в храме, разъяснять Символ веры, следить за соблюдением прихожанами постов и праздников, принимать все меры, “дабы везде в церквах святых было всегда благочиние и чистота”; овдовевшие священники в обязательном порядке должны были принять постриг» [1]. За звичаєм того часу, для духовенства, яке було недбалим у виконанні своїх обов'язків, митрополит Арсеній нерідко застосовував тілесні покарання.

Арсеній Мацієвич був талановитим церковним адміністратором, багато зробив для просвіти духовенства Ростово-Ярославської єпархії. У 1747 р. архієрей перевів Ростовську слов'яно-греко-латинську школу до Ярославля, де об'єднав її з російською граматичною школою, та заснував духовну семінарію. Дуже активно ростовський ієрарх протидіяв Економічній колегії, яка часто направляла на прокорм до монастирів єпархії інвалідів та відставних солдатів. Зокрема, А. Григор'єв докладно проаналізував конфлікти митрополита Ростовського з Синодом та воеводською канцелярією з приводу відряджених солдата Лисіна та колодника Крилова [22, с. 103]. У 1745 р. Арсеній надіслав до Синоду донесення, у якому гостро критикував практику розміщення відставних солдатів та офіцерів при монастирях задля дотримання порядку. Отримавши у відповідь догану від Синоду, митрополит попросився на спокій до Спасо-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверському, але Єлизавета Петрівна не затвердила цю постанову [58, с. 92-97, 108-111].

Складними були стосунки митрополита Арсенія з місцевими поміщиками, які отримали землі та селян в управління від попередніх архієреїв. Інколи ці землевласники, як зазначає дослідник, навіть побивали слуг митрополита, псували та захоплювали його майно, незаконно розпоряджались наданими землями та селянами як своєю власністю. Найбільш затяжною була судова тяжба ростовського митрополита з Григорієм Терпигорєвим, сімейство яко-

го митрополит двічі відлучав від Церкви найсуворішою анафемою, яка «ранее применялась только к упорным еретиками и врагам Церкви» [22, с. 104].

Багато зробив митрополит Арсеній у царині релігійно-духовного життя Російської імперії. За його ініціативою відбулось відкриття та прославлення мощей митрополита Ростовського Дмитрія Туптала. Зберіглось багато документів із цього питання – листування Арсенія Мацієвича з імператрицею Єлизаветою Петрівною, його донесення до Синоду, в яких ростовський митрополит умотивовував доцільність канонізації свого попередника. Як зазначає А. Алексєєв, у 1752 р. Мацієвич особисто засвідчив нетлінність мощей митрополита Дмитрія, і вже незабаром Синод видав наказ про відкриття мощей святителя [1]. Арсеній Мацієвич став також першим автором служби та житія Дмитрія Туптала. За словами А. Алексєєва, «Арсению пришлось преодолеть как препоны со стороны архиереев-последователей архиеп. Феофана (Прокоповича), так и противодействие местных вождей старообрядчества, которые с распространением почитания свт. Дмитрия утратили значительную часть своего авторитета в народе» [там само].

Перебуваючи на ростовській кафедрі, митрополит Арсеній не полишав полемічної діяльності та вів боротьбу зі старообрядництвом. Зокрема, він виправив та доповнив передмовою твір Феофілакта Лопатинського «Обличение неправды раскольников» і видав цю комплексну працю в 1745 р. Ростовський ієрарх постійно звертався до проблеми старообрядницького розколу у своїх проповідях, повчаннях, тлумаченнях тексту Св. Письма та катехітичних творах. Митрополит Арсеній активно протидіяв церковно-культурній діяльності старообрядців. Так, А. Алексєєв пише: «В августе и сентябре 1750 г. по распоряжению Арсения в г. Романове были разобраны 3 старообрядческие часовни, находившиеся в них иконы переписаны с троеперстным перстосложением... 12 февраля 1751 г. Арсений доносил Синоду, что в приходе Борисоглебской слободы существовала разобранная по его повелению часовня с иконой св. Параскевы Пятницы, весьма почитавшаяся раскольниками» [1]. Водночас, як писав І. Огієнко, «митрополит Арсеній не хотів чавити старовірів, бо це було проти його совісти. І Св. Синод кілька разів виговорював Арсенію, що він потурає розкольникам» [58, с. 84].

У суспільно-церковному житті Російської імперії значною проблемою було питання секуляризації церковно-монастирських

маєтностей. Арсеній Мацієвич відстоював погляди ієрархів-консерваторів, які не вбачали необхідності вводити «штати духовенства». За правління Єлизавети Петрівни митрополиту Арсенію вдалось домогтись від імператриці, щоб було скасовано рішення про переведення церковного майна на державний кошт. Як писав І. Смоліч, «ко времени кончины императрицы Елизаветы проблема церковных земель для правительства настолько обострилась, что стало возможным ее окончательное разрешение. Этого не случилось при Елизавете только потому, что такой шаг претил религиозному чувству императрицы и ее уважению к церковной иерархии» [69, с. 219]. Після смерті імператриці Єлизавети та короткого правління Петра III на престол зійшла Катерина II, яка «считала себя ученицей Вольтера, поклонялась Монтескье, изучала “Энциклопедию” и благодаря постоянному напряжению мыслей стала исключительным человеком в русском обществе своего времени» [69, с. 222]. І тому вирішення секуляризаційного питання було для нової монархії принципово важливою справою.

Попри те що спочатку Катерина задекларувала свій намір не здійснювати секуляризацію, а лише «видавати закони про краще уживання маєтків на Славу Божу й користь батьківщини» [58, с. 125], вже 29 листопада 1762 р. імператриця видала указ про заснування Комісії щодо питання церковних маєтностей. Розпочалась секуляризаційна реформа, яка не могла залишити осторонь митрополита Арсенія. 9 лютого 1763 р. Арсеній звершив святкове богослужіння в неділю Торжества Православ'я. У чин анафематствування єретиків митрополит Ростовський вніс суттєве доповнення: «Все насильствующие и обидящие св. Божии церкви и монастыри, отнимающие у них данная тем ... имения яко крайние врази Божии да будут прокляты» [1]. Крім цього, Арсеній Мацієвич надіслав до Синоду два донесення, у яких із богословської, суспільно-політичної та економічної позицій гостро критикував введення штатів духовенства та механізм проведення реформи. Мацієвич наполягав на тому, щоб імператриця особисто ознайомилась із його донесеннями.

За словами А. Алексєєва, «в обоих посланиях Арсений избегал нападок на императрицу», але Синод розцінив перше донесення Мацієвича як «оскорбление Ее Императорского Величества» [1]. Обставини засудження митрополита Арсенія, його життя в заслання та смерть докладно були проаналізовані багатьма істориками – свящ. І. Морошкіним [53], Є. Путиловим, свящ. М. Поповим [62,

63], І. Снегірьовим [70], І. Огієнком [57, 58] та ін. Члени Синоду передали справу на розгляд «высочайшей Ее Императорского Величества бесприкладной милости» [1]. Напередодні Вербної неділі 1763 р. Арсенія було заарештовано, і проти ростовського ієрарха розпочалась перша судово-слідча справа. 14 квітня 1763 р. митрополита передали на суд Синоду. Синод запропонував позбавити Арсенія архієрейського сану та заслати у віддалений монастир «под крепкое смотрение» без права писати. Катерина II затвердила пропозицію Синоду, додавши у своїй резолюції: «От гражданского же суда и истязания мы, по человеколюбию, его освобождаем» [1].

І. Огієнко зазначав, що у справі засудження митрополита Арсенія імператриця Катерина II бажала представити його провину з богословського погляду: «І в його, Архиеерея Арсенія, мені присланому від вас оригінальному Донесенні... я побачила перекручені і підбурливі вияснення багатьох слів Св. Писання і Книг Святих» (!) [цит. за 58, с. 156]. Засудження митрополита Арсенія мало широкий суспільний резонанс. Хоча до процедури зняття сану «були допущені монахи й біле духовенство», «народу прибуло безліч, так що густою юрбою оточили площу перед Хрестовими патріаршими палатами» [58, с. 169-170]. Як писав І. Огієнко, «справою Арсенія Мацієвича» цікавились навіть іноземні посли, зокрема, голландський резидент доповідав своєму королю про обставини засудження митрополита Арсенія [58, с. 169].

Важлива методологічна проблема дослідження останніх років життя митрополита Арсенія полягає у складності або неможливості перевірити достовірність, автентичність та правдивість свідчень. За словами І. Огієнка, «цариця Катерина пильно сама доглядала, щоб усі сліди про митрополита Арсенія були понищені. Ті матеріали, що зібралися в Москві в Тайній канцелярії від другого та третього слідства, попалені» [58, с. 262]. Загалом про життя Мацієвича в 1763-1772 рр. ми можемо довідатись переважно з судових справ, доносів обвинувачів митрополита (ієродиякона Іоасафа Лебедева, монаха Батогова та ін.), які не можна вважати достовірними історичними джерелами. Окрім цього, багато матеріалів про життя митрополита Арсенія містять елементи народних переказів, чуток, непідтверджених фактів, і тому науковець мусить бути особливо критичним, проводячи дослідження.

За переказами, які часто містяться в роботах дореволюційних, діаспорних і сучасних дослідників, Мацієвич під час зняття сану гостро викривав своїх суддів, передрікаючи їм загибель. Цей

факт, зокрема, зазначено у працях І. Огієнка [58, с. 171-173], свящ. М. Попова [63, с. 424-426], І. Снегирьова [70, с. 23-24] та багатьох інших. І. Снегирьов писав із цього приводу: «Замечательно, что судей Арсенія дѣйствительно постигла предсказанная имъ бѣдственная участь» [70, с. 24]. А. Алексеев зазначав: «Митр. Димитрию (Сеченову) он предрек: “Ты задохнешься от своего собственного языка” (митр. Димитрий скончался от апоплексического удара); еп. Амвросию (Зертис-Каменскому): “Яко вол, ножом зарезан будеш”, что произошло в 1771 г. при холерном бунте» [1].

Гостро дискусійним в історіографії залишається питання щодо причин настільки суворого засудження митрополита Арсенія. На думку І. Снегирьова, головна проблема полягала у відкритості та сміливості протестів Арсенія Мацієвича, які «за живое задѣвали» імператрицю Катерину, «которая не любила гласности и видѣла в нихъ дѣрзкое себе противорѣчіе, а въ Арсеніи *лицѣмера, пронырливаго и властолюбиваго, бѣшенаго враля*, небезопаснаго для себя, какъ она сама выразилась» [70, с. 19]. А. Карташов вважав, що за Катерини II «вопрос секуляризации назрел и перезрел» [40, с. 435]. На думку історика, «трагическая судьба Арсенія иллюстрирует глубокую разницу идеологии, подсознательно залегшей в психике русских южан, выросших в атмосфере латинства и польщизны. Церковники великороссы, как им ни тяжела была бытовая революция секуляризации, встретили ее и вынесли как тяжелый долг пред родным государством и народом. Южане, как и Арсеній, в их внутренней драме не были поддержаны великорусским большинством» [40, с. 456].

Митрополита Арсенія позбавили сану, але залишили йому наше звання. Спочатку місцем заслання було призначено Ферапонтів-Білозерський монастир Вологодської єпархії, але за наказом імператриці Арсенія заслали до Миколо-Карельського монастиря, розташованого поблизу Архангельська, на березі Білого моря. Як зазначав І. Огієнко, до засудженого «увесь монастир поставився привітливо» [58, с. 176]. Архімандрит монастиря Антоній співслужив із Арсенієм як із архієреєм літургії, а з часом засуджений архієрей став проповідувати навіть у церкві. Водночас, за особистим наказом Катерини II, Мацієвич мав «три рази на тиждень робити всі “чорні” фізичні роботи: рубати дрова, палити печі, мити підлоги, носити тягарі і т. ін.» [там само]. Арсеній прожив у монастирі чотири роки (1763-1767 рр.), поки проти нього не було порушено нову слідчу справу.

У вересні 1767 р. за доносами ієродиякона Іоасафа Лебедєва та ченця Філарета Батогова проти Арсенія було відкрито друге судове провадження. До нашого часу в історичній літературі реальні причини й мотиви відкриття цієї справи остаточно не з'ясовані. Як пише А. Алексєєв, «в числе пунктов обвинения на этот раз фигурировали высказывания Арсения о том, что императрица Екатерина II – “государыня неприродная”, и о желательности ее брака с Иоанном Антоновичем; о том, что в деле об убийстве Иоанна Антоновича замешаны влиятельные вельможи; о болезни наследника престола Павла Петровича и о предсказании жития прп. Кирилла Новоезерского, что в России будут царствовать два юноши; о “брани” на членов Синода и уподоблении себя свт. Иоанну Златоусту» [1]. На думку І. Снегирьова, у Арсенія Мацієвича «ловили от усть его к осуждению его», і сам ієрарх на дописах не відхилив того, що на нього доносили обвинувачі [70, с. 28]. З іншого боку, як зазначає А. Алексєєв, більшість обвинувачень Мацієвич відхилив [1]. Єдиним підтвердженням фактом, за яким звинувачували Арсенія, було те, що він «на проскомидії вынималъ части за гонящихъ и обидящихъ Церковь Божію, подъ которыми, какъ онъ самъ объяснилъ, разумѣлъ “предателя Димитрія Новгородскаго и Гавріила Кременецкаго С.-Петербургскаго и всѣхъ нѣмецкихъ чиновъ, которые объ отнятіи монастырскихъ вотчинъ старались и въ комисіи присутствовали”» [цит. за 70, с. 27] та використовував під час богослужінь «молитву о гонящихъ Церковь, выписанную из пѣчатнаго Кіевскаго требника» [70, с. 28]. Слідча справа тривала до грудня 1767 р., зокрема, Арсенія кількаразово допитували генерал-губернатор Архангельської губернії, генерал-прокурор князь А. Вяземський, та начальник Таємної канцелярії, «відомий, страшний кат, якого добре знала і вся Москва, і вся Росія» С. Шешковський [58, с. 183]. Врешті, після отримання розширених обвинувачень Мацієвичу від інших насельників монастиря 20 грудня 1767 р. був виданий «Высочайший указ», за яким Арсенія 29 грудня того ж року було позбавлено монашого звання, перейменовано в «Андрея Вралю», заслано до Ревельської фортеці (нинішній Таллін) із суворою заборонаю писати та допускати до нього будь-кого. Сторожу, яка охороняла колишнього митрополита, мали підбирати з місцевого гарнізону, який дуже погано знав російську мову [58, с. 179-180]. Як зазначає А. Алексєєв, «в период частой смены комендантов с 7 июля 1769 по 19 марта 1771 г., когда содержанием Арсения заведовали русские офицеры, тюремный режим был отно-

сительно благоприятним: Мацеевича хорошо кормили, выдавали свечи и книги (после кончины священномученика в камере нашли Новый Завет, Псалтирь, Молитвенник, Требник малый и Святцы московские), допускали русских жителей из города» [1].

Зовсім невідомими є причини порушення третього провадження проти Арсенія Мацієвича. На думку більшості науковців, ними могли бути поширення чуток серед народу про митрополита Арсенія як «мученика», внаслідок чого могли сфабрикувати новий донос на митрополита. Слідство доручили тому ж начальнику Таємної канцелярії С. Шешковському. Нам не відомі обставини справи 3 березня 1771 р., але, як зазначав митр. Євгеній Болховитінов, після третього засудження Мацієвича «в'язниця аж до смерті митрополита вже не відчинялась. Заборонили всякі зносини зі сторонніми. А вкінці відмовили давати в'язневі не тільки одежу, але й їжу...» [58, с. 190]. Вхід до камери було замуровано, а для передавання їжі залишили невелике віконце. У лютому 1772 р. Арсеній Мацієвич тяжко захворів. 26 лютого 1772 р. він попросив привести священника, щоб причаститись, а вже 28 лютого колишній митрополит Ростовський і Ярославський помер.

Арсенія було поховано як мирянина увечері того ж дня при Успенському боковому вівтарі Свято-Миколаївської церкви.

Після смерті митрополита Арсенія, попри офіційну заборону уряду писати про ростовського ієрарха чи популяризувати його постать, у народі було широко розповсюджене шанування його як святого мученика, особливо на півночі Росії [58, с. 248-252]. І. Огієнко зазначав, що «почитання митрополита Арсенія пішло навіть до віруючої інтелігенції», зокрема, І. Лопухін «...у кромському маєтку на Орловщині на високому березі над озером побудував копію в'язниці митрополита-мученика» [58, с. 252]. Ця місцевість була прозвана серед народу як «Арсенієва орлина пустинь». А. Алексєєв писав: «Подвальная келья Арсения в Корельском монастыре стала местом паломничества богомольцев, в Верхнеудинске (совр. Улан-Удэ) могила неизвестного монаха Арсения стала почитаться как место погребения св. мученика Арсения. 14 апреля 1813 г. в память невинных страданий Арсения в Андреевской пустыне Соловецкого монастыря был установлен крест» [1]. Реабілітація митрополита Арсенія відбулась на останній сесії Помісного Собору Православної Російської Церкви 28 червня 1918 р., коли його було відновлено в сані митрополита [1]. Під час діяльності Ювілейного Архієрейського Собору РПЦ Московського патріархату митропо-

лита Арсенія Мацієвича канонізовано як священномученика для загальноцерковного вшанування [87, с. 301-304]. Біля стін Свято-Миколаївської церкви в Талліні нині споруджено меморіал на честь Арсенія Мацієвича.

1.2. Постать митрополита Арсенія крізь призму наративних монографій із історії Руської Церкви

XIX ст. справедливо називають «віком історії». У цей час описово-літописна історіографія трансформувалась у повноцінну історичну науку з власною методологією, принципами та методами критики джерел. Як пише В. Ципін, «рубеж XVIII и XIX веков был эпохой пробуждения национального самосознания и углубления интереса к отечественной истории» [82, с. 205]. В цьому контексті розвиток історіографії Руської Церкви перебував, на нашу думку, на значно нижчому щаблі розвитку порівняно з поступом «гражданской истории». У 60–80-ті рр. XVIII ст., коли публікувалась багатотомна «История Российская» В. Татищева, покликана узагальнити історію російської державності, ще не існувало жодного окремого історичного наративу з історії Руської Церкви, написаного російськими вченими. Імовірно, в дискурсі підпорядкування церковної влади державній питання про розвиток церковної історіографії як історичного феномена не стояло на порядку денному. Як зауважує А. Мельков, «регламент, в традициях своей эпохи, покоился на схоластической почве ... в его проекте духовных школ почти совсем не было отведено места для истории церковной и гражданской» [95]. 1761 р. в інструкції Синоду російська імператриця Катерина II звертала увагу на те, що семінаристи не знають ані церковної, ані цивільної історії [95]. Лише в другій половині XVIII ст. за ініціативою окремих архієреїв (передусім митр. Московського Платона Левшина) у семінаріях почали приділяти належну увагу курсу церковної та цивільної історії. Перший двотомний наратив із історії Руської Церкви авторства того ж митр. Платона побачив світ лише в 1805 р. У ньому події церковно-суспільного та державно-релігійного життя було доведено до 1700 р. Водночас, як пояснював сам автор праці, його «“История” была создана, главным образом, не для научных и учебных задач, а в связи с необходимостью защитить историю Русской Церкви от чересчур светского ее освещения Щербатовым и Татищевым».

Важливу роль для розвитку церковно-історичних студій мав також Устав семінарій та академій 1814 р., за яким церковна історія переходила з розряду екстраординарних, другорядних дисциплін до рангу ординарного предмета вивчення. В академіях тепер церковну історію викладали в останні два роки навчання [93, с. 297]. Через потребу публікації окремих навчально-історичних праць із історії Руської Церкви у 1817-1818 рр. виходить робота єп. Інокентія Смирнова «Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII в., в пользу духовного юношества» [95]. Примітно, що історія складної, суперечливої синодальної доби довгий час церковними істориками не висвітлювалась взагалі. На наш погляд, це мало декілька причин. По-перше, багато архівів (наприклад, архів «Святейшого правительствующаго синода», Московський державний архів Міністерства закордонних справ (МДАМЗС) тощо), у яких зберігались важливі документи з релігійного життя Російської імперії, переважно були закриті для пересічних науковців-істориків [105]. По-друге, у дискурсі жорсткої політики імперської влади, цензурного тиску та світоглядно-ментальної секуляризації російської еліти др. пол. XVIII ст. дослідники, ймовірно, не наважувались робити узагальнювальні оцінки та судження з приводу складного державно-релігійного життя імперії в середині – другій половині XVIII ст.

Незважаючи на окреслені негативні тенденції, надалі загальний поступ церковно-історичної науки в Російській імперії чинив вагомий вплив на розвиток наративних студій. Зокрема, як вважають А. Лебедев та А. Мельков, дуже важливе значення для підняття престижу церковно-історичних студій мав Устав духовних академій 1869 р., за яким «все науки академического курса распределены были на три отделения, в числе их появилось и церковно-историческое отделение» [93, с. 308; 95]. Ступінь магістра богослов'я отримували лише за опубліковану та захищену за звичайним порядком роботу, а ступінь доктора богослов'я стали надавати в академіях, а не в Синоді. Важливим явищем історично-наукового життя того часу стало також упровадження згідно з Академічним уставом 1884 р. нового наукового ступеня – доктора церковної історії, що свідчило про високий престиж церковної історії напр. XIX ст. [93, с. 313]. Звісно, нововведені статuti мали й негативні сторони, про які йтиметься далі.

Отже, від початку свого зародження церковно-історичні наративні монографії були покликані виконувати радше навчально-

освітню, ніж суто науково-богословську функцію. Історіографічний аналіз узагальнювальних праць є важливим із огляду на те, що монографії, про які йдеться, були не тільки історичними дослідженнями, а й здебільшого виконували роль навчальних посібників для студентів православних семінарій та академій. Ці монографії суттєво позначалися на формуванні світогляду майбутніх церковних істориків і служителів Церкви. Наприклад, «История Русской Церкви» архієпископа Філарета Гумілевського, яка вважається «первым самостоятельным трудом по отечественной церковной истории, да и еще написанным на русском языке» [95], багаторазово перевидавалась і вже з 1859 р. в її скороченому варіанті використовувалась як навчальний посібник для середніх та вищих духовних навчальних закладів.

Історіографічний аналіз біографій визначних церковних діячів у дискурсі наративних праць дає можливість чіткіше, порівняно з суто біографічними працями, зрозуміти роль певної особистості в контексті загальної історії Церкви в конкретну епоху. Проаналізуймо авторські погляди та особливості історіографічних оцінок діяльності митрополита Арсенія Мацієвича в дискурсі наративних монографій др. пол. XIX – поч. XX ст.

Першим наративом із історії Церкви синодального періоду можна вважати п'ятий том узагальнювальної роботи архієпископа Чернігівського Філарета Гумілевського «История Русской Церкви» (видана в Ризі та Москві у 1847-1848 рр.) [77]. М. Солнцев [103], І. Онищенко [100] та Н. Сікорська [102] присвятили аналізу головної праці видатного церковного історика окремі історіографічні розвідки. Основним здобутком Філарета Гумілевського в цій роботі було започаткування у вітчизняній історичній церковній науці «критического источниковедения», яке під впливом Філарета «достигло своего расцвета в трудах профессора-протоиерея Александра Горского, профессоров К.И. Невоструева и Е.Е. Голубинского» [102]. «Историю Русской Церкви» Гумілевського високо поцінювали професор А. Карташов [41, с. 25-26] та протоіерей Георгій Флоровський [79, с. 365-367]. На думку А. Мелькова, праця Гумілевського – «это история государственной церкви, история, описывающая подвиги иерархов, что придает всему сочинению назидательный характер» [95]. Подібну оцінку роботи Гумілевського знаходимо і в Карташова: «В раскрытии исторического процесса жизни русской церкви и его отдельных сторон ... замечается преобладание официальной точки зрения, смотрящей на историю, главным

образом, со стороны правительственных перемен...» [41, с. 27]. Очевидно, що це не могло не позначитися й на оцінці Філаретом постаті митрополита Арсенія Мацієвича, головнo – у його поглядах на проблему зіткнення митрополита зі світською імперською владою.

У монографії архієпископа Філарета, на наш погляд, простежується помірковано-неоднозначна оцінка діяльності митрополита Арсенія. Історик вважав, що митрополит «пострадал жестоко» не за що інше, а саме за «жаркий протест против распоряжений» Катерини II стосовно секуляризації церковних маєтностей [77, с. 16]. Проте, на думку історика, конфіскація церковної нерухомості на користь держави й уведення строго регламентованих штатів духовенства було виправданим логічним процесом розвитку церковно-економічного життя в імперії: «В том не было сомнения, что недвижимые имения монастырей и кафедр, к половине сего периода возросшие до огромного числа, при кротости духовного правления и при злоупотреблениях светского, далеко менее приносили выгод духовенству и Государству, чем могли приносить» [77, с. 15]. Далі Гумілевський наводить статистичні дані кількості селян, закріплених за окремими єпархіями, і підсумовує: «Ни покупкою, ни принятием пожертвованных не увеличивали числа деревень; но они росли оттого, что слишком берегли церковную собственность; если беднел крестьянин, его наделяли всем нужным, лошадей, двором и проч. Крестьяне мало работали для кафедр и монастырей и много имели свободы работать для себя» [там само]. Історик або виправдовував інтереси держави на шкоду інтересам Церкви, або дійсно вважав, що переведення церковного майна на державний кошт мало впорядкувати проблеми економічного забезпечення численних російських єпархій. Із цього, вірогідно, дослідник робить висновок, що протест Арсенія Мацієвича проти секуляризації був не виправданим.

Так, Гумілевський не згадував про негативні аспекти та наслідки для Церкви церковно-економічної реформи 1764 р., про що писали дослідники пізніше: «Страшный удар был нанесен монастырям введением штатов, так как большая часть из них, не имея, чем содержаться, должна быть закрыться. ... Из 954 раньше существовавших монастырей росчерком пера было осуждено на уничтожение 754, осталось двести – лишь пятая часть русских монастырей!» [64, с. 134]. Як далі зазначає Є. Поселянин, реформа «давала государству по 3 миллиона в год дохода, но громадная часть монастыр-

ских имений была роздана Екатериною в дар своим фаворитам, так что в конце концов государство получило от отобрания их недолгую пользу» [там само].

По-іншому архієпископ Філарет характеризує культурно-проповідницьку діяльність митрополита Арсенія. Науковець вважав ростовського митрополита визначним проповідником [77, с. 71] та «поборником правды» – поряд із постаттю тверського архієпископа Феофілакта Лопатинського [77, с. 145]. Дослідник високо оцінював полемічні праці митрополита Арсенія «Возражение на пасквиль лютеранский, называемый “Молоток на камень веры”» [77, с. 73] та доповнене видання Феофілактового «Обличения неправды раскольнической» [77, с. 145]. Водночас Гумілевський не згадував (або замовчував) інші важливі аспекти діяльності Арсенія Мацієвича: його копітку роботу та ключову роль у справі канонізації митрополита Ростовського Дмитрія Туптала [77, с. 164], значний внесок в організацію життя Ростово-Ярославської єпархії (зокрема, відкриття семінарії та консисторії) тощо. Такий ракурс характеристики Мацієвича Філаретом може пояснюватись, так би мовити, лейтмотивом, який виразно простежується в останньому томі дослідника: «Через все повествование проходит одна “сквозная” тема. Это тема старообрядческого раскола, она, как это ни странно, последовательно проводится во всех периодах, начиная с первого и кончая пятым. Мы бы назвали “Историю Русской Церкви” архиепископа Филарета антистарообрядческой...» [100].

Імовірно, Гумілевський акцентував лише на полемічно-проповідницькій спадщині митрополита Арсенія саме внаслідок особистих церковно-культурних поглядів. Проте не можна не враховувати й так звану «внутрішню цензуру»: історик міг навмисно промовчати про ширшу, ніж лише антистарообрядницька, просвітницьку діяльність митрополита Арсенія, щоб читачеві не була такою очевидною жорстокість засудження імперською владою видатного православного ієрарха. Це цілком припустимо, враховуючи відчутну критику на «Історію Руської Церкви» з боку офіційних представників Синоду, особливо на її синодальний період, який був «исключительной новостью для своего времени, и инициатору его разработки пришлось выслушать замечание Св. Синода, находившего неудобным обличать высшее духовное правительство, хотя бы и прежнего времени...», як досить м'яко констатував А. Карташов [41, с. 24].

Тож спричинити «подвійність» поглядів історика-архієрея на діяльність його старшого колеги могли як власні переконання, та і вплив зовнішніх факторів. На важливий «зовнішній фактор», який у роботі Гумілевського почасти визначав характеристику церковно-політичних діячів і котрий потужно впливав на зміст та ідеологію історичних творів у серед. XIX ст. – офіційну цензуру, – зазначає Г. Наумов: «Правительство старалось оказывать идеологическое влияние на историческую науку: через уставы университетов, академии наук, научных обществ и учреждений, через всевозможные “инструкции” и “правила”. В частности, Цензурным уставом 1826 г. цензорам вменялось в обязанность при рассмотрении исторических произведений обращать внимание “на нравственные и политические цели”. Правительство старалось использовать науку для укрепления устоев государства, в частности, исторические выводы были поставлены на службу политической теории “официальной народности”, являлись обоснованием в идейной борьбе вокруг подготовки и проведения реформ, вопросов внешней политики России» [99, с. 121].

Аналізуючи подальший розвиток церковної наративної монографії, вважаємо доцільним охарактеризувати основні передумови, які зробили можливим появу наступних, більш ґрунтовних праць із історії Руської Церкви. Передусім, сприятливим фактором стала загальна лібералізація науково-суспільного життя в Російській імперії, започаткована реформами 1860–80-х рр. імператора Олександра II. Саме пом'якшення імперського режиму, а від того й цензури, стало важливим чинником появи наукових досліджень про постать Арсенія Мацієвича.

Іншим підґрунтям розвитку церковної історіографії стали архівні перетворення 1860-х рр., які відкрили науковцям більш широкий доступ до історичних матеріалів. Разом із архівними перетвореннями активно розвивалась археографічна справа [105]. У публікації історичної спадщини Мацієвича особлива заслуга належить «Московському обществу истории и древностей Российских», де секретарем був відомий український і російський видавець О. Бодянський (однак, як зазначав І. Морошкін, деякі джерела, зокрема, перше донесення Арсенія до Синоду, публікувались в «Чтениях общества истории и древностей Российских» [85, с. 25-39] з «погрешностями» [98, с. 3]). Унаслідок публікації нововідкритих документальних свідчень, особливо – частини творчої спадщини митрополита Арсенія та матеріалів декількох судово-слідчих

справ, відбулось якісне переосмислення ролі та значущості діяльності ростовського ієрарха в контексті державно-церковного та соціально-релігійного життя Російської імперії. Комплекс цих передумов зробив можливим аналіз діяльності визначного ієрарха і в історичних наративах, де характеризувався складний період синодального устрою Руської Церкви.

У процесі розвитку церковно-історичної науки відповідно еволюціонували й погляди дослідників. Зокрема, широку й апологетичну характеристику проповідницької та церковно-політичної діяльності митрополита Арсенія знаходимо в одній із останніх прижиттєвих праць Чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського – монографії «Обзор русской духовной литературы» [78]. Це було чи не найперше ґрунтовне дослідження вітчизняної літератури, яке охоплює період у 1 000 років і містить численні авторські оцінки, подає широкий огляд життя та діяльності церковних проповідників від 862 до 1863 рр. крізь призму «развития русской духовной мысли» [78, с. 3]. Розгляньмо зміни в авторських поглядах Філарета Гумілевського на постать Арсенія Мацієвича в цій роботі.

Порівняно з «Історією Руської Церкви» у праці з історії «духовної літератури» діяльності митрополита Арсенія приділено чималу увагу. Зокрема, характеристики його постаті дослідник присвятив чотири сторінки авторського тексту [78, с. 343-347] – більше, ніж таким визначним проповідникам та письменникам, як Феодосій Печерський [78, с. 12-14], митрополит Київський Іларіон [78, с. 9-10], і стільки ж, скільки аналізу діяльності Нестора Літописця [78, с. 17-22] та митрополита Кирила II [78, с. 58-62]. Подаючи короткий життєпис Мацієвича, дослідник схвально оцінює як його церковно-адміністративну, так і проповідницьку та катехизаційну діяльність. Історик використовував переважно опубліковані в тогочасній періодичній пресі – газетах «День», «Ярославские епархиальные ведомости», «Православная беседа» тощо – матеріали з життя та судової справи митрополита Арсенія. Характеризуючи постать Мацієвича, науковець визначає його як «обличителя раскола», «обличителя лютеранства» (основну увагу приділено аналізу саме полемічних творів) та «проповідника» й докладно аналізує контраргументи митрополита Арсенія на старообрядницькі та протестантські «пасквілі» [78, с. 344-345]. Варто відзначити й авторське бачення Гумілевським антисекуляризаційного виступу ієрарха. Цікаво, що тепер архієпископ Філарет оцінював діяльність рос-

товського митрополита як «мыслящего и правдолюбивого юриста», а його спротив (анти)церковній політиці Катерини II – цілком виправданим канонами Церкви. Спостерігається повна узгодженість світогляду дослідника з принципами та діяльністю митрополита Арсенія; так, архієпископ Філарет називає «любителем штатов» Іуду Іскаріотського [78, с. 347], – недвозначний натяк на введення в Греко-Російській Церкві реформою 1764 р. регламентованих штатів духовенства та ченців.

Гумілевський уперше в загальноросійському науковому дискурсі запропоновував широке бачення суті секуляризації та мотивів протидії її проведенню з боку окремих ієрархів, зокрема митрополита Арсенія Мацієвича. Згодом саме такі історичні оцінки діяльності ростовського митрополита було прийнято багатьма дослідниками, особливо українськими діаспорними науковцями (про них ітиметься далі). Цитуючи газету «Современная летопись» (1862 р., № 50), Гумілевський вбачав витoki світосприйняття Арсенія Мацієвича в поглядах «прп. Иосифа Волоколамского», який виступав за збереження церковних земель, проти відчуження їх на користь держави, ще на Московському соборі 1503 р. [там само]. Тут мається на увазі боротьба між двома ідейними течіями в Російській Церкві – «нестыжателями» та «йосифлянами», які, відповідно, виступали «проти» та «за» збереження церковних маєтностей у Московському царстві у кін. XV – XVI ст.

На нашу думку, гостра суперечність ідейних поглядів цезаропاپизму Катерини II та бачення ролі Церкви вищим українським духовенством, вихованим у традиціях Києво-Могилянської академії, виникла саме через притаманні цій Академії традиції «демократизму» в поглядах на природу державно-церковних відносин. Виховане в такій релігійно-філософській думці, що склалась у «конституційно-монархічній» Речі Посполитій, українське духовенство вступило в ідеологічний конфлікт із абсолютистським монархічним устроєм Російської імперії.

Автор «Обзора русской духовной литературы» з позиції православного ієрарха розуміє секуляризацію не у вузькому її значенні – лише як передання церковного майна державі, а в широкому – як посягання світської влади на внутрішню свободу Церкви та контроль держави над духовно-релігійною сферою життя суспільства, і, відповідно, – прагнення держави повністю підпорядкувати Церкву своїм інтересам. Таке розуміння архієпископом Філаретом цього проблемного аспекту державно-церковних відносин – цілком

узгоджене з поглядами митрополита Арсенія, за які він, насамкінець, і постраждав, – виразно простежується в цитаті: «От чего же с такою странною страстию восстала Екатерина против Арсения? Если бы и не было других причин, то и той одной достаточно, что по немецкой философии, церковь и ея служители – крепостные слуги государства, у которых нет ни собственности, ни права на голос» [там само]. В цьому контексті бачимо концепт протистояння «церковно-консервативної» та «ліберально-реформаційної» ідеології, останню ж дослідник вважав безпосередньо спорідненою з протестантизмом [78, с. 344-345].

Характеризуючи постать Арсенія Мацієвича в наративній історіографії цієї доби, варто зазначити ґрунтовну роботу професора П. Знаменського «Руководство к русской церковной истории», яка за період від 1870 по 1888 рр. витримала шість перевидань і здобула широку популярність. Зокрема, вже перше видання (1870 р., Казань) було відзначене престижною науковою премією митрополита Макарія [104]. У 1896 р. «Руководство» було перероблене на «Учебное пособие по истории Русской Церкви» й видане в Санкт-Петербурзі (перевидане в 1904 р.) [104, с. 9]. Тобто робота П. Знаменського мала неабиякий вплив на формування світогляду декількох поколінь майбутніх церковнослужителів та церковних істориків. Як зазначає І. Соловійов, саме П. Знаменському вперше вдалось відійти від «сухого позитивизма, “т. е. от простого описания наиболее значительных фактов из прошлой жизни”, автор “стремился увидеть внутреннюю связь событий и явлений”» [104, с. 8-9]. Дуже схвально про роботу П. Знаменського відгукувались його сучасники – історики Церкви митрополит Макарій Булгаков та професори К. Харлампович, А. Карташов та ін. [там само]. У нашій роботі використовуємо дев'яте видання згаданої праці (Москва, 2000) [27].

П. Знаменський називає митрополита Арсенія Мацієвича «одним из энергичнейших архиереев того времени» та акцентує на етнічній приналежності ростовського митрополита до «малороссов» (українців). Це, на думку автора, позначалось на світогляді як цього ієрарха, так і загалом більшості архієреїв-українців, що належали до так званої «малоросійської партії» в управлінні Руською Церквою. Дослідник характеризує двозначність епохи правління імператриці Єлизавети Петрівни: з одного боку, це був сприятливий час для проведення в Церкві консервативних реформ (а точніше, контрреформ – на противагу церковним реформам, проведе-

ним Петром I та його наступниками), з іншого – вони були здійснені лише частково внаслідок того, що Єлизавета проголосила закони Петра I своїми. Церковні перетворення, розпочаті Петром I, не були подолані, що й сприяло подальшому реформуванню церковно-державних відносин за Катерини II.

Науковець визнає складність стосунків між оберпрокурором Синоду князем Я. Шаховським та членами Синоду, разом із тим вважає їх «конструктивними», адже більшість архієреїв, переважно великоросів, «хотя и было недовольно, но молчало», ба більше – підтримало секуляризаційну політику Катерини II [27, с. 206]. Водночас П. Знаменський розумів секуляризаційні процеси 1764 р. у вузькому, «економічному» сенсі цього явища, і деякою мірою вважав наслідки виступу митрополита Арсенія негативними: «Между тем малороссы все более и более падали в глазах императрицы, и постепенно сходили со своих постов. Самый энергичный из них, Арсений Ростовский, погиб за протест против секуляризации церковных вотчин; дело его всего более повредило репутации малороссийской партии иерархов» [27, с. 207]. Ця думка автора чітко простежується у главі «Протест Арсения Мацеевича и его судьба», де Знаменський подав не лише огляд слідчих справ, а й подальшу історію секуляризації й запровадження штатів на українських землях («Малороссии») та політику наступних імператорів (від Павла I до Олександра II) у цьому аспекті [27, с. 219].

П. Знаменський вважав, що держава надалі змогла скоригувати секуляризаційну політику та надати їй позитивного для духовенства характеру. Загалом авторська оцінка діяльності Арсенія Ростовського є неоднозначною: наприклад, він іронічно називав проведення за Катерини II секуляризацію «модным делом», але до долі самого митрополита Арсенія ставився дещо відсторонено, сухо описуючи усталені фактографічні дані судової справи [там само].

Після появи робіт Гумілевського та Знаменського збільшується кількість узагальнювальних монографій із історії Руської Церкви, які, однак, значною мірою втрачають історіографічну цінність внаслідок компілятивного способу їх написання. І все ж така методика опрацювання історіографічних джерел була виправданою в тогочасних історичних обставинах, оскільки з 1880-х рр. настала пора контрреформ та перетворень Олександра III, що не могло не позначитися й на розвитку церковно-історичної науки. Загалом реформи в середній та вищій духовній освіті були двоякими: з одного боку, як зазначав сучасник-студент Московської духовної ака-

демії 1884-1889 рр., в майбутньому – видатний церковний історик і богослов академік М. Глибоковський, після запровадження нового академічного статуту 1884 р. «...наступила епоха академической поднадзорности, приведшая к бесправной безответственности при господстве и обилии всяких стеснений» [16, с. 9]. З іншого боку, існували й позитивні аспекти розвитку духовної освіти в Російській імперії кінця XIX ст. Так, А. Сушко констатує, що, попри значну реакційність реформ, «духовно-учебные заведения православного исповедания всех типов стали общесословными; в них принимались молодые люди православного вероисповедания всех сословий в возрасте 14-18 лет ... Большую часть семинаристов составляли казеннокоштные, т. е. содержащиеся на полном казенном обеспечении. Все это делало семинарию привлекательной для детей малообеспеченных сословий: духовенства, крестьян, казаков, мещан и др.» [74].

Отже, одночасно з цензурними утисками й посиленням державного контролю над навчальними закладами та навчальним процесом нові реформи мали відверто ліберальний характер щодо можливості навчання в семінаріях тих верств населення, які раніше цього не могли або не мали права здійснити. Відчутно збільшилась кількість учнів і, відповідно, навчальних закладів. Уже сам цей фактор, на нашу думку, зумовлював необхідність забезпечення численних семінарій, духовних училищ та бібліотек Російської імперії науково-навчальною літературою з історії Церкви, що, за наявності вже згаданих наративних праць, давало змогу дослідникам використовувати як первинні джерела історичні роботи своїх попередників.

Помітним здобутком серед церковно-історичних наративів кін. XIX ст. є дослідження О. Доброклонського «Руководство по истории Русской Церкви» [25] (перше видання 1888-1889 рр., Рязань). Як і монографія П. Знаменського, ця робота не була компіляцією і здебільшого написана на основі першоджерел та документальних матеріалів. «Руководство» подає систематизований та уніфікований виклад історичного матеріалу та охоплює період від 988 до 1860-х рр. Використана Доброклонським методика сприяла широкому визнанню монографії, оскільки праця була схвалена Синодом не лише як навчальний посібник, а й як цінна книга «для самих преподавателей церковной истории в духовных семинариях» [25, с. 10]. У цьому наративі з історії Церкви авторська оцінка подій є об'єктивною та неупередженою. Високо поцінуючи роботу

Доброклонського, Карташов, зокрема, так характеризував її недоліки: «утрированная объективность, сухое воздержание от идейного освещения и принципиальных оценок излагаемых фактов» [41, с. 37].

Однією з головних рис праці О. Доброклонського є помітний акцент на особливостях церковно-політичного та соціокультурного життя Руської Церкви, основних соціально-релігійних процесах, тоді як у роботах інших авторів головна роль здебільшого відводилась визначним діячам церковної історії. Провідним методом написання цієї роботи, на наш погляд, був структурний та типологічний аналіз, що відобразилось і на характеристиці постаті митрополита Арсенія Мацієвича. Дослідник вважав, що Арсеній був «непреклонным и до болезненности раздражительным» у своєму протесті проти секуляризації церковних маєтностей [25, с. 543]. Водночас історик одним із перших спробував охарактеризувати «типы архиереев» на основі тих історичних обставин соціокультурного життя, в яких формувалось їхнє світобачення. Зокрема, науковець вважав, що «при грубости нравов, произволе и деспотизме властей, как и гражданской администрации» [25, с. 566-567], та пануванні «телесных наказаний» у церковно-адміністративному управлінні «вырабатывались грозные типы архиереев, подобных Арсению Мацеевичу, Амвросию Зертис-Каменскому, Варлааму Скамницкому, Павлу Конюскевичу, Пахомию Симанскому, Кириллу Флоринскому и др., наводивших страх на подчиненное духовенство» [25, с. 567].

У цьому контексті автор характеризує реформи Катерини II як прогресивні, тобто такі, що були спрямовані на обмеження тілесних покарань священнослужителів, «чтобы они не теряли через это должного уважения в обществе» [там само]. Саме в контексті проблем церковного життя XVIII ст. О. Доброклонський описує й погляди Арсенія Мацієвича: він лише побіжно згадує про полемічно-проповідницьку діяльність архієрея [25, с. 611, 625, 705], а твори «митрополита Ростовского и Ярославского» характеризує не як творчу спадщину ієрарха, а, радше, як особистісне відображення складного церковного та соціокультурного життя Російської імперії XVIII ст. [25, с. 570].

Серед дореволюційних робіт, присвячених історії Руської Церкви XVIII ст., заслуговує на увагу праця Є. Поселянина «Очерки из истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке» (побачила світ у Санкт-Петербурзі в 1902 та 1903 рр.) [64]. Визначаль-

ною особливістю цієї книги є розгляд церковної історії XVIII ст. крізь призму біографій знаних церковно-політичних і культурно-релігійних діячів: «В тесных рамках настоящей книги мы рассмотрим выдающиеся события в русской духовной жизни XVIII века и помянем труды ... подвижников веры и просвещения духовного» [64, с. 4]. Водночас, як зазначав І. Огієнко, характеристика діяльності Арсенія Мацієвича в роботі Є. Поселянина значною мірою була компілятивною, оскільки написана на основі праці І. Снегирьова «Арсений Мацеевич», яка вийшла друком ще 1862 р. [58, с. 259]. Історичний огляд постаті митрополита Арсенія можна назвати дещо агіографічним: в основу свого наративу Є. Поселянин поставив саме аналіз конфліктів між ростовським митрополитом та імперською державною й духовною (в особі деяких членів Синоду) владою. Причинами цих конфліктів автор вважав «благородство» Мацієвича, його «страстную преданность Церкви, служению которой он себя посвятил, его архиерейскую совесть» [64, с. 136]. Так, главу книги, присвячену митрополиту Арсенію, можна повноправно назвати однією з перших спроб складання житія митрополита-мученика.

Певною мірою компілятивною роботою було й «Руководство по истории Русской Церкви» П. Малицького, уперше видане в 1888 р. в Тулі для освітніх потреб тамтешньої духовної семінарії [47]. Історик творчо переосмислив праці своїх попередників: Філарета Гумілевського, П. Доброклонського, П. Знаменського, Є. Голубинського та М. Каптерева [47, с. 4]. Характеризуючи постать Арсенія Мацієвича, автор концентрує увагу на моральних якостях та світоглядних цінностях ієрарха, які, на думку дослідника, стали визначальним чинником його діяльності та протесту проти секуляризації церковних маєтностей. Зокрема, Малицький оцінює ієрарха як переконаного «консерватора»: «человек, отличавшийся твердым характером и железной силой воли, неспособный менять свои убеждения» [47, с. 384-385]. З іншого боку, на думку автора, «Мацеевич ... был нрава строптивого и раздражительного. При указанных свойствах протест его облекся в крайне жесткую форму, обидную для правительства» [47, с. 385].

Історик вважав, що Арсеній Мацієвич керувався лише однобічними переконаннями у своїх діях: «В защите имущественных прав Церкви Арсений Мацеевич опирался на доводы отцов Собора 1503 года и мнение Иосифа Волоколамского, умалчивая при этом о мнениях Нила Сорского и Максима Грека, как несогласных с его

взглядом» [47, с. 385]. Описуючи протест Мацієвича, дослідник спиняє увагу на внутрішній «драмі» митрополита: «Заклученный в Ревельском каземате, Арсений с изумительным терпением переносил выпавшие на его долю страдания, и этим искупил свою вину, выразившуюся в недостатке смирения» [там само]. Значним недоліком цього опису, на нашу думку, є недостатнє залучення джерел (донесень Арсенія, його листувань, матеріалів судової справи), які автор міг використати у своїй роботі, але не використав: аналіз цих документів міг сприяти зовсім іншій оцінці «драми» Мацієвича. Науковець також зовсім не згадав про місіонерсько-проповідницьку діяльність митрополита Арсенія, навіть під час аналізу полеміки між православними ієрархами та прихильниками протестантизму серед членів уряду та вищого духовенства. П. Малицький не подав у цьому дискурсі жодних відомостей про трактати ростовського митрополита, які, однак, відіграли значну роль у згаданій суперечці (яка була особливо гострою між Ф. Лопатинським та Ф. Пропокоповичем навколо полемічної праці «Камень веры») [47, с. 411-413].

Отже, в роботах із історії Церкви діяльності митрополита Арсенія Мацієвича церковні історики приділяли значну увагу. Узагальнювальні наративи акумулювали здобутки джерелознавчих та біографістичних студій др. пол. XIX ст., присвячених Мацієвичу. У цей період у наукових працях спостерігаємо досить міцні зв'язки між різними видами історіографічних джерел (науковими статтями, періодичними виданнями, монографіями), що дає змогу проаналізувати історіографічні оцінки та головні методології дослідження. У методологічному контексті наративні монографії з історії Церкви переважно були написані на основі використання історико-генетичного, структурного та дещо рідше – типологічного та біографічного методів. Водночас ці роботи через їхню суспільно-освітню значущість (тобто використання в духовних та світських навчальних закладах) підлягали жорсткій цензурі. Усе це неминуче відображувалось і на висвітленні постаті Мацієвича в наративних працях того часу, тому, вочевидь, ту чи іншу інтерпретацію діяльності ростовського митрополита в них не можна вважати сповна відповідною дійсним авторським поглядам. Із кін. 1880-х рр. простежується помітна компілятивність праць із історії Церкви, що відповідно позначалось і на розумінні постаті Мацієвича: дослідники висвітлювали проблемні аспекти життя Руської Церкви XVIII ст. більш суб'єктивно та подекуди – тенденційно. Але, по-

при ці недоліки, численні роботи істориків Церкви заклали міцний фундамент для подальших наукових праць із цієї теми.

РОЗДІЛ II.

ДИСКУРС РАДЯНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ МАЦІЄВИЧА XX СТ.

2.1. Арсеній Мацієвич у радянському церковно-історіографічному контексті

Після приходу до влади більшовиків, із реалізацією проголошених комуністичних гасел та програм відбулись радикальні зміни в усіх сферах соціокультурного життя суспільства. Не є винятком і церковна історична наука, яка була поставлена на службу радянській атеїстичній пропаганді і, як вважає С. Анісімов, мала слугувати потребам нового суспільного ладу в умовах фактичного атеїзму: «Именно изучение истории своей области, района, краеведческий материал дают атеистам возможность конкретно раскрывать истинную сущность деятельности церкви и монастырей, наглядно показывать их связь в прошлом с эксплуататорскими классами» [4].

У цих обставинах перед церковними істориками «старої школи» постала дилема: або «змінювати» свої погляди, декларуючи вірність принципам марксизму-ленінізму, або емігрувати та продовжувати свої історичні студії в інших умовах. Критичними обставинами для існування церковно-історичної науки було закриття провідних богословсько-навчальних осередків, як про це писав О. Оглоблін: «Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської духовної академії в 1920 році), товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо – дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині» [110, с. 73]. Таке ж можна було сказати й про розвиток церковної історичної науки в РСФРР, і взагалі на всіх теренах Радянського Союзу.

Характеризуючи радянську історіографію Арсенія Мацієвича, потрібно відзначити фактичну відсутність біографічних досліджень, присвячених постаті ростовського митрополита. Історикам Церкви цього періоду було притаманне традиційне використання марксистсько-ленінського підходу до трактування історичних явищ та застосування теорії класової боротьби як основоположної історико-методологічної парадигми.

Позиціонуючи себе як методологію, яка має розривати зв'язки з дореволюційною історіографією, радянська церковно-історіографічна традиція була спрямована насамперед на аналіз узагальнених суспільно-політичних та соціально-економічних явищ, а вже потім на певні вузькоспеціалізовані біографістичні студії. Водночас потрібно пам'ятати, що основним завданням радянської історичної науки було намагання довести, що «в отличие от всех других форм общественного сознания религия всегда выступает как реакционная идеология, тормозящая историческое развитие» [4]. Відповідно, ступінь достовірності чи ангажованості свідчень дослідника ще більше, ніж у дореволюційній історіографії, залежав від тиску зовнішніх обставин – цензури, критики, офіційної позиції партії тощо. Тому аналіз радянської церковної історіографії потребує особливої уваги та критичного підходу дослідника.

Серед робіт істориків Церкви радянського періоду насамперед згадаймо узагальнювальну працю М. Нікольського [54], яка була дуже відомою серед радянських істориків. Її можна вважати класикою російської радянської історіографії Церкви і «первой в советской исторической науке книгой, освещающей историю Церкви в России с марксистско-ленинских позиций» [54, с. 9] (у нашій роботі було використано репринтну публікацію видання 1931 р.). Лейтмотивом оповіді історика про події церковного життя XVIII ст. були державно-релігійні відносини.

Про ростовського митрополита дослідник згадує в главі «Церковь – ведомство православного исповедания», де аналізує процес підпорядкування церковного життя державним інтересам [54, с. 254-261]. Попри свою марксистську позицію, М. Нікольський дуже критично й часто негативно характеризує політично-секуляризаційні тенденції в державно-релігійному житті Російської імперії [54, с. 240-254]. Характеризуючи постать Арсенія Мацієвича, М. Нікольський вважає його виразником ідей опозиційного до реформи 1764 р. вищого духовенства та акцентує на ролі Києво-Могилянської духовної академії, яку називає «почти единственным рассадником русского епископата» [54, с. 255]. Оцінюючи далі виступи Арсенія Мацієвича проти опису церковних маєтностей та переведення церковних селян у державну власність, Нікольський робить значний акцент на особистій неприязні Катерини II до Мацієвича [54, с. 255-256]. Також, на думку історика, саме «справа Арсенія Мацієвича» стала підґрунтям для зміни Катериною II політики добору вищої церковної ієрархії, тобто поступової нівеляції

Київської духовної академії як головного осередку руського єпископату та піднесення ролі московської слов'яно-греко-латинської академії [54, с. 261]. Праця Нікольського була дуже відомою та мала значний попит: лише за життя автора монографія видавалась тричі (останнє видання – 1931 р.), згодом, у 1983 та 1988 рр., публікувалась у скороченому варіанті. Востаннє книга була видана в Мінську 1990 р., і, на відміну від попередніх публікацій, повністю повторювала класичне видання 1931 р.

Значно гіршу оцінку Арсенія Мацієвича можна знайти в роботі «Церковь в истории России. Критические очерки», підготовлену науковцями Інституту історії Академії наук СРСР під головною редакцією М. Смирнова [80]. У цій праці трапляються класичні для радянської церковної історіографії негативні кліше. Не підтверджуючи історичні дані джерелами та посиланнями, радянські історики так характеризували Мацієвича: «Фанатический крепостник ... применял в своих вотчинах “допросы с пристрастием”...» [80, с. 185]. Церковно-політична опозиція та виступи Мацієвича оцінюються ними як «исступленное ратование за неприкосновенность церковных владений» [80, с. 188], а церковний консервативний рух ієрархів визначається як «церковная фронда» [80, с. 182].

Побічна й настільки ж різко негативна оцінка діяльності митрополита Арсенія простежується в другому томі роботи І. Кривелева «История религий. Очерки в двух томах» [45, с. 54-55]. Цікаво, що в контексті праці з такою широкою темою огляду постаті ростовського ієрарха була приділена «належна» увага. Впадає в око іронічний, якщо не саркастичний тон історичної розповіді дослідника, який характеризував легковажне ставлення Мацієвича до мало-значущого, на думку автора, протесту митрополита проти секуляризації: «По поводу екатерининского манифеста о секуляризации Мацеевич проявил свою “продерзость” в полной мере... Он прислал в Синод два пространных заявления, в которых приравнивал секуляризацию церковных имений с деяниями Иуды Искарюта, Юлиана Отступника и других малопочтенных библейских и исторических персонажей. Синод передал письма Мацеевича на благосмотрение царицы, причем снабдил их нелестными характеристиками...» [45, с. 54].

Розвиток студій, присвячених історії Руської Церкви, активізувався в період «перебудови», коли лібералізація суспільних процесів та державно-церковних відносин природно обумовили потребу часткового перегляду концепцій церковної радянської історіогра-

фії. Серед праць того періоду особливо потрібно виокремити узагальнювальний наратив із історії Церкви «Русское православие: вехи истории», підготовлений авторським колективом на чолі з професором А. Клібановим [67]. Цю працю можна вважати, за словами М. Руднева, «итоговым обобщающим трудом» радянської історіографії [101, с. 185]. Робота є цінною з огляду на значну кількість залучених джерел: у ній враховувались «и труд Н.М. Никольского, и последующие исторические разработки предмета советскими исследователями, и особенно современные достижения советских историков в области изучения социально-экономических процессов, классовой борьбы, государственно-правовых отношений в России, ее культурного развития» [67, с. 7].

В історичному огляді П. Риндзюньського (співавтор згаданої монографії), присвяченому розвитку Руської Церкви XVIII ст., можна знайти, з одного боку, стандартний «марксистський» погляд на діяльність митрополита Арсенія: за зауваженням М. Руднева, тут «безраздельно преобладал взгляд на Арсения Мацеевича как на непримиримого защитника своекорыстных имущественных интересов Церкви (а не идейного борца за ее самостоятельность), выразителя “последовательно крепостнических взглядов”» [101, с. 185]. Дійсно, мотиви протисекюляризаційного виступу ростовського ієрарха пояснювались «непримиримостью Мацеевича с тем, что в его хозяйство вторгнутся представители светской власти» [67, с. 283], а донесення Арсенія до Синоду розцінювалось як «протест против контроля над остающимися у него (тобто Арсенія Мацєєвича – *В.Ч.*) сумами» [67, с. 282]. З іншого боку, спостерігаємо намагання історика об'єктивно оцінити реальний економічний стан Ростовсько-Ярославської єпархії напередодні проведення секуляризаційної реформи, проаналізувати результати введення штатів духовенства як із позитивного, так і негативного боку. Важливо, що історик послуговувався донесеннями митрополита Арсенія до Синоду та деякими актами з ПЗЗРІ [67, с. 282-284].

Аналізуючи постаті церковно-суспільної історії Російської імперії крізь призму радянської історіографії, потрібно пам'ятати, що праці цього періоду не можуть претендувати на об'єктивну оцінку, оскільки, по-перше, автори цих робіт апріорі ставили головним своїм завданням обґрунтувати «реакционную роль, которую религия играла в истории», оскільки вона «вытекает из самого существа религиозного мировоззрения» [4]. По-друге, часто монографії з історії Церкви в радянську добу виникали на замовлення

атеїстичних видавництв та суспільних організацій, що зумовило значний вплив фактора соціального замовлення на авторську позицію в цих роботах. Наприклад, у передмові названого історичного огляду М. Нікольського згадується, що головною причиною залучення саме цього автора до написання «Истории Русской Церкви» було звернення видавництва «Атеїст» до цього радянського історика та нагальна необхідність у забезпеченні науково-популярними працями з історії Церкви «многочисленного пропагандистского актива, проводившего атеистическую работу по линии “Союза воинствующих безбожников”», який інституціювався в 1925 р. [54, с. 7]. Із погляду критичного аналізу джерел та ґрунтовної характеристики постаті Арсенія Мацієвича марксистська російська історіографія не дала жодних здобутків. Одночасно з радянськими церковно-історичними студіями існувала зарубіжна, діаспорна, українська та російська церковна історіографія, яка внесла вагомий вклад як у загальний розвиток церковно-історичної науки, так і, зокрема, у біографістичні студії, присвячені Арсенію Мацієвичу.

2.2. Діаспорна українська та російська історіографія: порівняльний аспект

Після приходу до влади більшовиків, а також у часи сталінських репресій 1930-х рр. відбулась фактична нівеляція церковно-історичної української та російської науки на теренах Радянського Союзу [110, с. 73]. Поразка Білого руху та Української революції 1917-1921 рр., суспільно-політичний та культурно-ідеологічний тиск радянської влади породили велику хвилю еміграції – як до країн ближнього прикордоння, так і до Північної та Латинської Америки. Північноамериканські, західноєвропейські та китайські емігрантські науково-релігійні осередки поступово стали важливими центрами вивчення історичного минулого Російської та Української Церкви. Завдяки титанічній праці діаспорної інтелігенції із 20–30-х рр. ХХ ст. можемо спостерігати відродження наукових студій, присвячених дослідженню історії Церкви.

Із початком визвольних змагань 1917-1921 рр. поступово інституціюється українська церковна історіографія як окремий науково-культурний феномен. О. Оглоблін, зокрема, початком формування «української церковної історіографії» як наукової дисципліни вважав 1917 р. [110, с. 73]. Тривала адаптація наукової еліти до нових умов, особливо після Другої світової війни [17], відірваність від джерельної бази та архівних матеріалів із історії Церкви, різнома-

нітні умови налагодження відносин емігрантів із центральною владою країн-реципієнтів – ці та інші перепони заважали церковній історіографії розвиватись у нормальних умовах. З іншого боку, саме в цих складних умовах українська та російська церковно-історична наука поступово набули своїх унікальних рис, які відобразились як у загальній оцінці описуваних подій, так і в поглядах на роль окремих особистостей в історії Церкви. Проаналізуємо та порівняймо особливості української та російської діаспорної історіографії, присвяченої митрополиту Арсенію.

В умовах еміграції одним із найважливіших завдань постала необхідність підготовки богословсько-наукових кадрів. Православно-богословські навчальні заклади поступово стали продовжувачами традицій українського та російського історіописання дореволюційної доби. Вагому навчально-виховну роль відіграли наративні монографії, які давали широкий огляд церковно-політичного та культурно-релігійного життя на теренах України й Росії в різні епохи їх існування. У цьому дискурсі науковці та викладачі приділяли значну увагу й дослідженню діяльності Арсенія Мацієвича, що, поміж іншим, дає змогу поглянути на історичне вивчення його постаті як на своєрідний фактор формування світобачення семінаристів. З огляду на ці обставини, біографістичні студії, присвячені митрополиту Арсенію, які були започатковані в Російській імперії, в еміграційних умовах майже не розвивались (виняток становить ґрунтовна монографія І. Огієнка (митр. Іларіона) «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич» [58], про яку далі йтиметься).

З іншого боку, радянська репресивна антицерковна політика стала важливим чинником, який мотивував діаспорних істориків до пошуку історичних передумов формування атеїстично-секуляризаційних тенденцій у житті суспільства. У цьому сенсі однією з найскладніших для аналізу була саме синодальна історія Церкви, оскільки тоді відбувався тривалий та суперечливий конфлікт між українською та російською церковними системами в ході поступової уніфікаційної імперської політики [58, с. 101-108]. Також у цей час активно почали поширюватися французькі та німецькі просвітницькі ідеї, за якими «Церковь и ея служители – крѣпостные слуги государства, у которыхъ нѣтъ ни собственности, ни права на голосъ» [78, с. 347].

Одним із найбільших центрів української наукової еміграції з Наддніпрянщини в 1920-1930-х рр. стала відроджена Польща. Західноукраїнські землі, які увійшли до її складу, певною мірою

змогли зберегти свою національно-культурну ідентичність. Церковно-історична наука на цих теренах розвивалась у значно вільніших, порівняно з УСРР, політико-ідеологічних умовах. В. Заїкін у 1926 р. писав із цього приводу: «Найбільше й найзначніше поступ української церковно-історичної науки виявився в Галичині, де українській церковній історії присвячують значну увагу журнали “Богословія”, “Нива” і особливо “Записки Чина св. Василя Великого” (котрі є спеціальним церковно-історичним журналом); цінні матеріали й розвідки з україн. церковної історії знаходимо також у “Працях Богословського Наукового Товариства”; нарешті, зустрічаємо іноді наукові церковно-історичні статті в “Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”» [90, с. 425].

Важливими центрами розвитку церковної історіографії стали Український науковий інститут у Варшаві, Крем'янецька православно-богословська семінарія та православний богословський факультет при Варшавському університеті. Серед видатних українських церковних істориків, які працювали в цих осередках, потрібно відзначити І. Огієнка, Д. Дорошенка, О. Лотоцького та ін., які намагались узагальнити та окреслити умови життя Української Православної Церкви в умовах російського церковно-синодального устрою.

О. Лотоцький у праці «Історія Автокефальних Церков» (вийшла друком у Варшаві в 1938 р.) приділив постаті митрополита Арсенія дуже незначну увагу – авторське бачення ролі діяльності ростовського митрополита дослідник наводить лише в примітці до тексту, де подає характеристику імператриці Катерини II: «Вона, як голова церкви, вимагала повної слухняності од ієрархії та жорстко карала вияви самостійної думки та чину з боку останньої» [46, с. 430]. Увесь опис діяльності Арсенія Мацієвича зведений О. Лотоцьким лише до обставин засудження ростовського митрополита, що зумовлено, на нашу думку, проблематикою наукового дослідження (автор у цій праці аналізував «історичні факти втілення засад автокефалії крайових церков» та описував їхній «устрій та зовнішні відносини» [113]). Серед причин засудження митрополита Арсенія вчений виокремлював «антагонізм Синоду до єпископів-українців» [46, с. 430]. Вочевидь, учений через широту поставленої проблеми не міг приділити постаті митрополита Арсенія належну увагу.

Д. Дорошенко виклав погляди на соціокультурну та релігійну роль Української Православної Церкви в праці «Православна церк-

ва в минулому і сучасному житті українського народу» (1940 р., Берлін) [26]. Незважаючи на те що ця робота має літературний характер, вона здійснила широкий резонанс серед діаспорної української інтелігенції. Дослідник де-факто адресував свою роботу еміграційній вітчизняній еліті. Головне публіцистичне завдання монографії історик-державник вбачав у тому, щоб «звернути увагу православної української еміграції в ці великі переломові часи ... на велику вагу церковної справи в ділі визволення нашої Батьківщини й відбудови Української Держави, звернути увагу на необхідність твердої й ясної постановки питання про відродження Української Православної Церкви як могутнього фактора при цій відбудові» [26, с. 69]. Саме Д. Дорошенко, на нашу думку, започаткував етноконфесійний, або ж національно-релігійний, підхід до трактування церковно-історичних подій та явищ. Згодом такий підхід знайшов широке розповсюдження в роботах І. Власовського та І. Огієнка.

Про митрополита Арсенія Мацієвича Д. Дорошенко згадує, коли перелічує ієрархів, які становили опозицію секуляризаційній політиці російської імперської влади. Зокрема, історик пише: «Правда, за часів Петра I український єпископат мав і своїх мучеників в особах митрополитів Іосафа Крюковського й Варлаама Ванатовича або архієпископа Іларіона Рогалевського, але пізніше, протягом XVIII ст., ми вже не зустрічаємо серед нього людей, які б зважилися ставати до уряду в опозицію, за виїмком митрополита Арсенія Мацієвича, що перетерпів мучеництво від цариці Катерини II, як борець проти поневолення церкви світською владою й проти секуляризації церковних маєтків» [26, с. 41]. Фактично Д. Дорошенко намагався обґрунтувати негативну роль українських ієрархів в утворенні «російської синодальної системи» [26, с. 41-45] та підпорядкуванні їй Української Церкви, підкреслюючи й наявність незалежних за своїм національно-релігійним світоглядом архієреїв, які змогли чинити тимчасовий спротив уніфікаційній політиці імперської влади.

В українському еміграційному середовищі Північної Америки сформувались два важливих осередки боголовсько-пастирського навчання: Колегія святого Андрія Первозванного у Вінніпезі (Канада), заснована в 1946 р. як вища духовна школа [116], та Свято-Софійська семінарія у Саут-Баунд-Бруці (США), яку було відкрито 1975 р. Важливим завданням цих духовних навчальних закладів було дослідження внеску українських ієрархів у розвиток культурно-релігійного та церковно-політичного життя Російської імперії.

Відповідно, в цьому дискурсі почали з'являтися біографістичні праці, присвячені вітчизняним суспільно-церковним діячам Української Церкви [92, с. 92; 57].

Визначним дослідником української церковної історії був проф. І. Власовський. У Вінніпезькій православній колегії в 1948-1950-х рр. він викладав богословські науки, а в 1955-1966 рр. у Нью-Йорку опубліковано його фундаментальну працю – «Нарис історії Української Православної Церкви» в чотирьох томах, яку використовували в семінарії св. Софії в Баунд-Бруці та колегії св. Андрія. Дослідник робить акцент на внеску українців-архієреїв у церковно-адміністративне та суспільно-політичне життя Росії XVIII ст. На думку науковця, секуляризаційна політика Катерини II мала своєю метою остаточну інкорпорацію Гетьманщини до Російської імперії та «урівняння українського духовенства з московським» [15, с. 37].

Дослідник поділяє думку проф. К. Харламповича про належність Мацієвича до «святителів-українців, канонізація котрих – питання тільки часу...» [15, с. 94]. Важливим є зауваження І. Власовського про адміністративну діяльність Арсенія Мацієвича у Священному Синоді, яка була спрямована на заохочення «великоросів» до богословського навчання, з огляду на переважання архієреїв-українців на російських кафедрах та Синоді в 40–50-х рр. XVIII ст. [15, с. 132-133]. Дослідник звертає увагу на гостру суперечність між ідейними поглядами цезаропапізму Катерини II та баченням ролі Церкви вищим українським духовенством, вихованим у традиціях Києво-Могилянської академії [15, с. 135].

Високо оцінюючи роль українських та білоруських ієрархів у просвіті Російської Церкви, І. Власовський відзначив і великий внесок Арсенія Мацієвича в організацію духовно-просвітницької діяльності серед російського духовенства Ростовсько-Ярославської єпархії [15, с. 68]. Дослідник вважав, що широкий розголос та значний суспільний резонанс, спричинений засудженням митрополита Арсенія, створив вагому перепону для швидкого проведення секуляризації церковних маєтностей на українських землях. На думку дослідника, саме цей факт мав головне значення в контексті антисекуляризаційного виступу ієрарха. Варто нагадати, що передання церковних маєтностей державі на українських землях відбулось на 22 роки пізніше, ніж у самій Росії [15, с. 137].

Загалом можна спостерігати прагнення автора-викладача заохотити семінаристів до переосмислення взаємин Української та Ро-

сійської Церкви на основі вивчення складних церковно-політичних та культурних явищ, у яких українці-архієреї брали активну (а часто навіть провідну) участь. Спостерігається також намагання науковця обґрунтувати необхідність канонізації тих українських вищих священнослужителів, які в той час ще не були прославлені Православною Церквою [15, с. 94-99].

Найбільший вклад у розвиток біографістичних студій багатьох визначних українських суспільно-церковних діячів, і Арсенія Мацієвича також, зробив професор І. Огієнко (митрополит Іларіон). Про митрополита Арсенія дослідник уперше згадав у роботі «Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу» [60, с. 101, 193-197], де він характеризує Мацієвича як «повсякчасного оборонця прав духовенства» та «нервову та палку людину ... яка ніколи не забувала старожитніх прав українського духовенства» [60, с. 193]. Цікавою є оцінка доповідей Арсенія Мацієвича до Синоду, в яких, на думку дослідника, ростовський митрополит «по-козацькому одчитав Синод і саму Катерину за всі їхні наміри...» [60, с. 195]. Принагідно зазначимо, що на основі цієї монографії І. Огієнко викладав курс лекцій із української культури в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, а згодом вніс авторські оцінки особистості Арсенія Мацієвича до праці «Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви», яка вийшла друком в 1942 р. у Празі [55, с. 188-121]. Очевидно, історичне вивчення постаті ростовського митрополита дослідник вважав необхідною справою навіть у світських навчальних закладах. На думку І. Огієнка, визначальною обставиною порушення «справи Арсенія Мацієвича» стала особиста ненависть імператриці до Мацієвича: «Ця подія з непокірним митрополитом дуже обурила царицю проти українців, і помстою до їх вона дихала все своє життя». Науковець вважав, що «опікшись на Мацієвичі ... Катерина почала здалеку підходити до монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства...» [60, с. 197]. Загалом опис І. Огієнка у згаданій праці має радше публіцистичний, ніж науковий характер: науковець в авторській інтерпретації описує життя Мацієвича лише на основі монографії М. Попова «Арсений Мацеевич и его дело», виданої 1912 р. в Санкт-Петербурзі [там само].

Окремо потрібно відзначити ґрунтовну апологетичну монографію І. Огієнка «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич» [58], ви-

дану у Вінніпезі 1964 р. Сучасний аспектичний історіографічний огляд роботи І. Огієнка зробила С. Кагамлик («Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень») [91]. Ця робота, без сумніву, була відома й використовувалась у Вінніпезькій православній колегії (як і монографія «Українська Церква»), оскільки митр. Іларіон був одним із засновників, деканом і лектором цього закладу з кін. 40-х років XX ст. І. Огієнко всебічно охарактеризував життєвий шлях, церковно-політичну, проповідницьку та адміністративну діяльність Арсенія Мацієвича насамперед на основі широкої джерельної та історіографічної бази: його листувань та донесень, ще не використаних істориками в контексті біографістичних студій на сер. XX ст., зібрань документів «Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православного Исповедания...» та «Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода» [58, с. 262-265], майже всіх відомих на той час російських та зарубіжних праць, присвячених історії Руської Церкви XVIII ст. І. Огієнко запропонував власну авторську інтерпретацію обставин засудження ростовського митрополита та вперше цілісно узагальнив відому на той час біобібліографію та джерельну базу постаті Мацієвича [58, с. 254-265]. У дискурсі історичних проблем, яким приділяв увагу І. Огієнко, переважали церковно-політичні, адміністративні теми (їм історик присвятив близько половини згаданої монографії) [58, с. 273-275] та дещо меншою мірою – проповідницькі аспекти діяльності Арсенія Мацієвича.

Серед провідних концептуальних аспектів, які простежуються в аналізі та оцінці діяльності митрополита Арсенія, в роботі І. Огієнка вирізняється вищезгаданий національно-релігійний чинник: під час характеристики життя ієрарха дослідник завжди наголошує на значній ментально-культурній різниці між Українською та Російською Православними Церквами. Це й було основою, на думку І. Огієнка, несприйняття Мацієвича представниками Синоду за Катерини II як «малороса» та «черкасишка» (Арсеній Мацієвич, як уже було сказано, походив із польського шляхетського роду Мацієвичів та народився у Володимирі-Волинському) [62, с. 14-15], постійної конфліктності між місцевою світською та митрополичою владою, зростання напруженості між вищою, імператорською, владою та митрополитом Арсенієм.

Неодноразово дослідник висловлює власне розуміння трагічності долі Арсенія Мацієвича: «...Як тяжко було українським іє-

рархам працювати в Московії. Вони звикли до зовсім іншої культури добре християнізованої України, самі мали високу освіту, а в Росії на кожному кроці бачили темноту, великі сліди поганства та постійне чавлення російської влади – вищої і нижчої – на Церкву і на духовенство взагалі. Бачили і знали, що церковна ідеологія українська й московська – сильно різняться між собою!» [57, с. 385]. Також у цій монографії І. Огієнко подає короткий історіографічний виклад апологетичних оцінок Арсенія Мацієвича російськими та українськими істориками Церкви та намагається обґрунтувати бачення його боротьби як діяльності, спрямованої проти майбутньої «комуністичної прірви»: «Митрополит-мученик передбачував цей грядущий російський комунізм, рятував авторитет Церкви, скільки сил мав» [57, с. 526]. Оцінка постаті Мацієвича як «жертви російського абсолютизму» може пояснюватись церковно-політичними поглядами Огієнка, який був активним церковним діячем українського автокефального руху поч. 20-х рр. XX ст. в Україні, а згодом – предстоятелем Української Греко-Православної Церкви в Канаді (1951-1972 рр.). Окрім цього, над своєю працею І. Огієнко працював переважно у Вінніпезі, в середовищі української діаспорної інтелігенції, визначним представником якої він був і сам.

Працю І. Огієнка можна вважати основоположною в сентенційному українському історіографічному значенні: вона є цінною через вдалу спробу поєднання біографічного, порівняльного та історико-типологічного методів дослідження. Науковець намагався характеризувати погляди, мотиви дій та причини активної протидії митрополита Арсенія Мацієвича політиці секуляризації крізь призму сутнісних ознак церковно-політичного та культурно-релігійного життя Російської імперії др. пол. XVIII ст., аналізуючи типові ознаки соціокультурного та політичного життя через сприйняття їх Мацієвичем. Важливо, що про Мацієвича Огієнко згадує і в іншій роботі – історично-догматичній монографії «Іконоборство», – фактично розуміючи церковно-адміністративну діяльність ієрарха як спрямовану на захист догматів та законних прав Церкви [56, с. 213-214]. Також дослідник високо оцінював вклад Арсенія Мацієвича в канонізацію та вшанування його попередника на ростовській кафедрі, митрополита Димитрія Туптала, життя і діяльності якого також присвятив окрему монографію [57, с. 257; 59].

Характеризуючи історичні погляди науковців-представників російської еміграції, необхідно враховувати їхнє історіософсько-

культурне світобачення, яке ґрунтувалось переважно на глибокій повазі до монархічної російської влади [6] та дореволюційної церковно-історичної традиції, хоча, безперечно, існували й «ліберальні» та «соціалістичні» російські діаспорні осередки [48].

Великим центром довоєнної російської білої еміграції було місто Харбин (Китай), де в 1934-1946 рр. діяв Інститут святого Володимира, який із 1938 р. був реорганізований у богословський заклад. Курс церковної історії тут викладали на основі праці доцента Є. Сумарокова «Лекции по истории Русской Церкви» [94] (вийшла друком у 1945 р., за рік до закриття інституту радянською адміністрацією в Китаї). Аналізуючи особливості викладу матеріалу в цій праці, можна помітити значний акцент автора на біографістичному викладі історичного матеріалу: «Настоящий томъ ... заключает в себѣ повѣствованіе о лицах, их дѣлах и событіях церковно-общественной жизни со времени введенія в Россіи патріаршества, кончая событіями XIX вѣка» [73, с. 3]. З іншого боку, виразно простежується переважання дидактично-виховних цілей перед науково-академічними: «При изложении историческаго матеріала мы не могли быть безразличными к церковности – к идеѣ церкви, чѣм может быть нарушили требованіе вѣрности научно-систематическаго изложения. Но, поступая так, руководились желаніем дать живую книгу жизни, преслѣдуя тѣм самым болѣе интересы жизненности, нежели академическо-теоретических построеній» [там само]. Імовірно, сам факт існування богословського інституту в умовах Японсько-китайської та Другої світової воєн, значні фінансові труднощі та нагляд японської окупаційної влади чинили негативний вплив на якість викладання всіх предметів у навчальному закладі, але, попри ці фактори, у 1935-1944 рр. інститут провадив досить активну публіцистично-місіонерську діяльність [94, с. 12-13, 14-21].

Загальні особливості історичного викладу Є. Сумарокова відобразились і в описі діяльності митрополита Арсенія. По-перше, подаючи життєпис цього ієрарха, дослідник майже повністю запозичив авторський текст Є. Поселянина (без посилання на його роботу в «Библиографическом указателе» [73, с. 400-401]), на що звертав увагу ще І. Огієнко [58, с. 260-261]¹. Заслуговує на увагу та обста-

¹ Можна припустити, що це зроблено автором навмисно, аби не наражати Є. Поселянина на небезпеку, адже той залишився на території СРСР. Сумароков не знав, що в 1931 р. Поселянина було вже роз-

вина, що опис життя «опального архієрея» історик запозичив не в роботах фахових істориків Церкви, а у працях Є. Поселянина, який був передусім «русским публицистом и духовным писателем» [89]. У главі «Петр III и переворот 1762 г. Арсений Мацеевич и его протест против отобрания в казну церковных имуществ» [73, с. 230-248] «говорится, помимо прочего, о тогдашних обер-прокурорах Синода, по своим убеждениям далеких от православия» [94, с. 32]. Тобто, описуючи життя Мацієвича, автор намагався показати діалектично протиборчу сутність між високоморальними посталями та протидіючими «явленіями ... отрицательного характера» [73, с. 3] в житті Руської Церкви. Загалом Сумароков, як і Поселянин, «дуже тепло ставиться до митрополита Арсенія» [58, с. 259]. Цікаво, що науковець акцентував на полемічно-просвітницькій праці ієрарха «Возражение на пасквиль лютеранский, называемый “Молоток на Камень веры”» [73, с. 226] крізь призму аналізу «исправления славянского перевода Библии» [73, с. 213-230]. Інші автори підручників із історії Руської Церкви² не аналізували канонічно-місіонерську діяльність Мацієвича з цього аспекту проблеми.

Одним із найвідоміших вищих духовних навчальних закладів російської еміграції є Свято-Троїцька семінарія РПЦЗ у Джорданвіллі (США), яка працює й нині. Від часу свого заснування в 1948 р. і донині вивчення історії Руської Церкви посідало тут вагоме місце в навчанні та культурно-релігійному вихованні майбутніх священників. При семінарії функціонує велика бібліотека (більше 50 тис. томів станом на 2007 р.), від 1983 р. існує архів закладу з рідкісними виданнями російської діаспори [108; 106; 107, с. 312-316; 109, с. 2-6; 111, с. 29-48], працює Музей російської історії, відкритий у 1984 р. [3, с. 539-544]. У цих установах зберігаються численні документи з історії Руської Церкви дореволюційної доби, які були перевезені до США емігрантами. Знання з історії, які прищеплювали своїм вихованцям викладачі семінарії та автори відповідних підручників і монографій, мали своїм підґрунтям не лише російську церковно-історіографічну традицію др. пол. XIX –

стріляно. Зазначимо також, що з окупацією Радянською армією Китаю в 1945 р. Є. Сумароков теж був заарештований та зник у радянських концтаборах, доля його досі невідома.

² Маються на увазі роботи авторів, проаналізовані в цій монографії.

поч. XX ст.³, а й значні наукові розвідки вчених-викладачів семінарії⁴.

Першим оригінальним підручником, який використовувався в семінарії для викладання церковно-історичних дисциплін, була «История Русской Церкви» М. Тальберга (уперше вийшла друком у Нью-Йорку в 1959 р.). Одним із провідних аспектів аналізу релігійно-культурного життя у праці дослідника є вивчення державно-церковних відносин у Росії: «В своем изложении я старался помнитъ суждение архиепископа Филарета Черниговского, согласно которому “знание истории Российской империи – необходимое пособие для историка русской церкви”» [75, с. 3]. Цей ракурс дослідження відповідно позначився й на авторській оцінці постаті митрополита Арсенія.

У розділі «Церковно-земельныя имущества. Митрополить Ростовскій Арсеній Мацеѣвичъ» [75, с. 591-611] автор сконцентрував увагу на висвітленні проблеми існування церковно-монастирських вотчин, хронологічно охоплюючи значний період – від кінця XV до другої половини XVIII ст., а меншу частину розділу присвятив життєпису митрополита Арсенія. В історичному огляді цієї проблематики автор насамперед послуговувався роботою А. Карташова, історичним наративом С. Соловйова «История России с древнейших времен», окремими історичними джерелами (постановами Синоду та «Высочайшими указами» російських монархів XVIII ст.) [75, с. 592-611]. Імовірно, шляхом цитування цих історіографічних джерел автор прагнув показати вагомість дореволю-

³ Найчастіше М. Тальберг та В. Русак (викладачі церковної історії в 1950-1967 та 1989-1996 рр. відповідно) використовували в працях церковно-історичні наративи архієп. Філарета Гумілевського («История Русской Церкви», «Обзор русской духовной литературы»), проф. Є. Голубинського («История Русской Церкви»), особливо – праці Є. Сумарокова («Лекции по истории Русской Церкви»), проф. П. Знаменського («Учебное руководство по истории Русской Церкви») та проф. А. Карташова («Очерки по истории Русской Церкви»).

⁴ Зокрема, М. Тальберг був автором численних монографій, присвячених історії руської та християнської Церкви, життєписам російських імператорів, діяльності оберпрокурора К. Побєдоносцева, а перу В. Русака належить декілька монографій та більше 200 статей із історії Руської Православної Церкви різного періоду.

ційних історичних здобутків та підкреслити спадковість еміграційної церковної історіографії з історичною наукою імперської доби.

Простежується співчуття дослідника секуляризаційній реформі як необхідній та морально та економічно виправданій. Зокрема, М. Тальберг неодноразово наголошував на «жалобах крест'ян на церковних помещиковъ» [75, с. 596-597] та негативних наслідках існування церковного суду в руках «владыкъ, архимандритовъ и игуменовъ» [75, с. 592]. Також в «Истории Русской Церкви» позначилось ухилення автора від аналізу негативних наслідків секуляризаційної реформи, оскільки обґрунтуванню необхідності таких перетворень історик присвятив майже 9 сторінок [75, с. 592-599], а опису негативних наслідків проведеної реформи, попри їхню значущість і масштабність [64, с. 132-135], приділено лише останній невеликий абзац [75, с. 611]. Можливо, автор підручника намагався прищепити семінаристам «подвійний» погляд на визначних ієрархів-опозиціонерів імперського абсолютизму та на зразкову модель державно-церковних відносин. З одного боку, наявне прагнення автора виправдати соціально-релігійну та церковно-економічну політику держави «потребами часу» та «економічною обґрунтованістю». З іншого – бачимо певне «поверхове», тільки «церковно-економічне» розуміння дослідником сутності секуляризації, яка стала ударом не лише для економічного життя монастирів і єпархій та спричинила зникнення сотень монастирів Російської імперії, а й для внутрішньої свободи Церкви. Крім того, попри неоднозначність та негативну оцінку діяльності Арсенія Мацієвича [75, с. 602-609], можна помітити визнання дослідником за ростовським митрополитом багатьох позитивних морально-психологічних рис та діяльнісних здобутків [75, с. 610-611]. Цікаво, що ім'я Арсенія як духовної особи, ієрарха, єдине згадується у змісті п'ятої частини («Церковь в восемнадцатом столетии») роботи Тальберга [75, с. 5]. Очевидно, історик під час аналізу таких неоднозначних та діяльнісних особистостей російської церковної історії, як Арсеній Мацієвич, залишав своїм учням свободу думок та власних оцінок діяльності цього «опального ієрарха».

Дещо відмінний погляд на особистість ростовського митрополита бачимо в роботі В. Русака (опублікована в Джорданвіллі в 1993 р.) [66]. Цей дослідник викладав історію Руської Православної Церкви та канонічне право у Свято-Троїцькій семінарії в США в 1989-1996 рр. Переважно компілюючи працю попередника,

М. Тальберга, цей науковець водночас мав свій погляд на особистість Мацієвича.

В. Русак сконцентрований на дослідженні церковно-політичної історії, аналізі державно-церковних відносин як феномені суспільно-релігійного життя. Такий акцент пояснюється тим, що дослідник був церковним дисидентом і прожив більшу частину свого життя (1949-1989 рр.) у Радянському Союзі, й тому тематика відносин держави і Церкви, на нашу думку, була однією з провідних у науковій діяльності цього вченого.

Загалом постаті митрополита Арсенія дослідник приділив незначну увагу. На відміну від М. Тальберга, який присвятив життєпису ростовського ієрарха майже половину глави книги, про очільника Ростовської кафедри В. Русак згадує побіжно під час аналізу різних аспектів суспільно-церковного життя Російської імперії. Зокрема, як і його попередник, В. Русак звертає увагу на національне походження Мацієвича та вважає його «самым выдающимся» серед «иерархов-малороссов» [66, с. 275] катерининської доби. Історик відзначив важливий вклад Арсенія Мацієвича в «учреждение и благоустройство духовных школ» у Ярославлі [66, с. 307]. Виступ ростовського митрополита проти секуляризації дослідник подав у «сухому» фактографічному викладі без авторських оцінок [66, с. 335]. Такий стиль аналізу складних церковно-політичних процесів був притаманний авторові загалом. Написана переважно в дискурсі використання типологічного та структурного методів дослідження, ця праця була покликана насамперед ознайомити семінаристів та широке коло читачів із тим, «как Церковь живет в истории, то есть как ее абсолютная, божественная природа проявляется в изменчивых формах исторического бытия» [66, с. 3]. Отже, основна мета автора, на нашу думку, полягала не в показі морального прикладу, а у висвітленні взаємовпливу складного церковно-політичного життя Російської імперії з діяльністю його визначних суспільно-релігійних діячів.

Однією з найбільш ґрунтовних монографій із історії Церкви є робота А. Карташова «Очерки по истории Русской Церкви» у двох томах, яка вперше побачила світ у 1959 р. в Парижі [40; 41]. Її автор – останній оберпрокурор Синоду, голова міністерства сповідань Тимчасового уряду Росії, богослов та історик Церкви, теолог, професор історії Росії російського філологічного відділення Сорбони – увійшов в історію як видатний суспільно-політичний та науковий діяч російської еміграції ХХ ст. Учасник Російського

християнського студентського руху, А. Карташов став одним із засновників Свято-Сергіївського православного богословського інституту в Парижі та першим професором церковної історії в цьому навчальному закладі.

Свої історіософські, церковно-політичні та культурно-релігійні погляди А. Карташов виклав у багатьох філософсько-релігійних працях, доповідях та роздумах, наприклад, у роботах «Реформа, реформация и исполнение Церкви» (1916 р.), «Церковь в ее историческом исполнении» (1934 р.), «Церковь и государство» [38, 39] та ін., у яких мислитель висловив своє бачення ролі Церкви як у житті суспільства, так і розвитку держави. У цих працях історик обґрунтовував «високе» значення Православної Церкви в змінних умовах історичного буття людського суспільства.

У статті «Церковь и государство» історик, апелюючи до безпрецедентного гоніння Церкви комуністичними режимами, окреслював усю важливість вибору православними ієрархами, владою, суспільством правильної «церковної політики». Науковець богословськи обґрунтовував небезпеку як «ложного монизма» (тобто абсолютного домінування чи церковної, чи світської влади – *В.Ч.*), так і «ложного дуализма» (необґрунтовано тісного поєднання релігійної та світської влади – *В.Ч.*) [39, с. 2-4]. На думку А. Карташова, християнська Церква ще з апостольських часів сприйняла як абсолютне природне явище лояльність до вищої влади, попри численні прецеденти переслідувань християн із боку світської влади в усі історичні епохи життя самої Церкви [39, с. 5-8]. У цьому контексті ідеалом державно-церковних відносин історик вважав «симфонію», діархію двох влад, тобто їхню рівноправність та взаємоспівпрацю за чіткого розмежування їхніх повноважень – «кесарю кесарево, а Богу – Божие» [39, с. 9].

В іншій доповіді А. Карташова, «Церковь в ее историческом исполнении», автор приділив значну увагу аналізу взаємовпливу церковно-релігійного та секулярно-світського начал у загальноісторичному дискурсі, зокрема, дослідник вважав однією з великих проблем життя Церкви той факт, що вона «не выработала для своего исторического существования достаточно независимой от нации и государства организационной формулы» [38, с. 8]. На думку науковця, небезпечною для Церкви є не співпраця зі світською владою загалом, а сприйняття «секулярной культуры», яке призводить до «утраты веры в христианское откровение» [38, с. 4-5]. Аналізуючи важливу проблему життя Церкви – необхідність втілення

в ній реформ, змін, які б слугували «религиозным чаяниям человечества», А. Карташов визначав, що лише розумна «посередливість» у їх втіленні може бути єдиним правильним шляхом реформування Церкви: «религиозныхъ чаяній человечества не могутъ удовлетворить никакія реформы и реформаціи церквей, а также никакое недвижимое стояніе на камнѣ Петровомъ съ жестокимъ, монархическимъ, непогрѣшимымъ авторитетомъ іерархіи» [37, с. 66].

Аналізу життя, діяльності та обставин засудження митрополита Арсенія дослідник присвятив декілька глав розділу «Св. Синод после Петра Великого» [40, с. 567]. Як зазначав І. Огієнко, історичний наратив Карташова був «найширшим науковим оглядом життя й справи митрополита Арсенія» [57, с. 533]. Постать ростовського ієрарха в «Очерках» аналізувалась крізь призму вищого церковного управління та відносин Церкви й держави [40, с. 567], що відповідно вплинуло й на авторські оцінки діяльності Мацієвича. У науковому сенсі праця А. Карташова є цінною з огляду на залученість широкого кола безпосередніх джерел та методологічний плюралізм, зокрема, дослідник поєднав біографічний, історико-генетичний, структурний, психологічний методи дослідження, інтерпретуючи та пояснюючи суперечливі віхи життя митрополита Арсенія. Описуючи діяльність Мацієвича, науковець завжди надає розгорнутий авторський коментар, але водночас інколи ці оцінки мають дуже суб'єктивний та гострий характер. Наприклад, Арсенія він називає «чужаком-южноруссом», «который был нечуток» до власних «перегибов» у церковно-політичній діяльності [40, с. 459]. На нашу думку, подаючи життєпис митрополита Арсенія, учений виявив себе як «історика-ліберала», який, не відкидаючи багатьох діяльнісних та особистісних заслуг ростовського ієрарха, оцінював його як недалекоглядного релігійного діяча, який не розумів невідворотності введення «штатів духовенства» та проникнення секуляризаційних течій у всі сфери життя російського суспільства в епоху «освіченого абсолютизму» [40, с. 448-456]. На прикладі історичного наративу А. Карташова яскраво простежується дуалізм поглядів на постать та діяльність Арсенія Мацієвича: визнаючи ростовського ієрарха «борцом всероссийского значения» [40, с. 479], дослідник водночас називає протисекуляризаційну діяльність Мацієвича прикладом «узости консервативныхъ душ» [40, с. 460], яка мала своїм підґрунтям «психику русскихъ южан, выросших в атмосфере латинства и польщизны» [40, с. 456].

Отже, аналізуючи вивчення діяльності Арсенія Мацієвича в емігрантських осередках, можна помітити, що постать цього ієрарха була однією з найсуперечливіших у церковній історіографії ХХ ст. Виразно простежується значна відмінність історичних оцінок митрополита Арсенія в порівняльному дискурсі між українськими та російськими культурно-релігійними осередками.

У перших постать цього ієрарха сприймалась як своєрідний «символ опозиції українців (маються на увазі церковні ієрархи – *В.Ч.*) запровадженню в Церкві цілковитої влади монархині» [30, с. 212], «символ опору Церкви дискримінаційним актам російського царату» [28] й навіть як «передбачування» митрополитом Арсенієм «комуністичної прірви ... грядущого російського комунізму» [57, с. 526]. Це позначилось у спротиві українським ієрархом цілковитому підпорядкуванню Церкви державою, втратою Церквою її внутрішньої свободи. У цьому контексті вагому увагу дослідники приділяли дослідженню особливостей життя Української Церкви в синодальних умовах, аналізували церковно-політичну, адміністративну, культурно-релігійну діяльність ростовського митрополита крізь призму тодішньої «української церковної ідеології» [58, с. 101-108]. Тому не дивно, що саме в українському емігрантському середовищі активно розроблювались біографістичні студії, які були покликані довести широкому загалу існування особливого, притаманного українцям церковно-культурного буття в усіх політично-історичних умовах життя українського народу. Відповідно, постать «опального архієрея» оцінювалась дослідниками абсолют-но позитивно, а окремі суперечливі факти біографії цього ієрарха [22, с. 98-107] трактувались як вплив соціокультурних жорстких реалій життя Російської імперії того часу [22, с. 100-107].

Навпаки, у російських православних семінаріях можемо спостерігати «подвійність» трактування діяльності Арсенія Мацієвича: автори монографій-підручників визнавали цього ієрарха прикладом послідовно твердої людини, яка пройшла тяжкий життєвий шлях і змирилась перед Божою волею. Але водночас для науковців цих емігрантських осередків було характерним критичне ставлення до протисекуляризаційного виступу Арсенія Мацієвича як прикладу виявлення «узости консервативных душ» [40, с. 460], а деякі особистісні якості ієрарха, на їхню думку, характеризували «Арсенія Мацеевича как “неподвижного тотального крепостника”» [40, с. 456]. Цікаво, що такий погляд на особистість митрополита Арсенія значною мірою зберігався до офіційної канонізації ростовсько-

го архієрея на Ювілейному Архієрейському Соборі РПЦ Московського патріархату в серпні 2000 року. Як приклад, архієпископ Лазар (Журбенко), який на поч. 1990-х рр. був членом Синоду Російської Православної Зарубіжної Церкви, розповідав в усній бесіді⁵, що він власноруч подавав прохання щодо прославлення Архієрейським Собором РПЦЗ митр. Арсенія Мацієвича в чині священномучеників, але воно було відхилене через (на думку архієп. Лазаря) монархічні ідеї сприйняття архієреями РПЦЗ державно-церковних відносин та глибоку повагу до імператорської російської влади, яка, однак, в особі Катерини II засудила ростовського ієрарха до жорстокої, необґрунтованої кари. Сам архієп. Лазар, який пройшов через радянські концтабори й тривалі роки перебував на нелегальному становищі в СРСР як ієрарх катакомбної Церкви, за свідченням В. Шуміла, вбачав у діях митр. Арсенія не боротьбу за «церковне майно», а обстоювання митрополитом «внутрішньої свободи Церкви» від підпорядкування державі та її диктату над Церквою як свого роду «передчуття» Арсенієм Мацієвичем майбутнього підпорядкування Церкви атеїстичній владі в СРСР.

⁵ Бесіда проводилась між архієпископом Лазарем (Журбенком) та науковим секретарем Центру дослідження історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум») Віталієм Шумілом. Автор висловлює щире подяку В. Шумілу за надані усні свідчення.

РОЗДІЛ ІІІ.

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МАЦІЄВИЧА: ПРОБЛЕМИ ТА ЗДОБУТКИ

3.1. Митрополит Арсеній у сучасному українському історіописанні

Розпад Радянського Союзу став вагомою подією не лише в політичному, а й соціокультурному значенні. Поступово занепадає марксистська методологія, на зміну якій приходить історико-методологічний плюралізм. Безперечно, зміна наукового світогляду та методологічної парадигми дослідників сприяла відновленню та розвитку українських церковно-історичних студій.

З одного боку, упродовж 1990–2000-х рр. формуються численні українські наукові інститути з вивчення релігії та Церкви, які й нині відіграють значну роль у науково-культурному житті соціуму. Київська духовна академія і семінарія (КДАіС), при якій функціонує кафедра церковної історії, та Київська православна богословська академія (КПБА), в якій вивченням церковно-історичної науки опікується кафедра церковно-історичних та практичних дисциплін, – нині одні з найбільших центрів вивчення історії Православної Церкви на українських теренах. Важливим західноукраїнським осередком вивчення церковно-релігійного життя є Інститут історії Церкви Українського католицького університету (УКУ), який має на меті «вивчення історичної спадщини українських церков у ширшому контексті вселенського християнства, критичне переосмислення різних аспектів українського релігійного життя в минулому на підставі ретельного опрацювання джерел і використання методологічних підходів сучасної науки» [115]. Церковно-історичні студії активно розроблюються на базі не лише духовних, а й світських наукових та культурних осередків: Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національного заповідника «Софія Київська», Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Плідно працює в царині церковно-історичної науки Міжнародний інститут афонської спадщини в Україні та чернігівський Науково-дослідний центр вивчення історії релігії та Церкви ім. Лазаря Барановича при Національному університеті «Чернігівський колегіум».

З іншого боку, сучасний етап українських історичних біографістичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу, за доби незалежності, на жаль, є досить фрагментарним як за широтою поставлених проблем, так і за кількістю наукових праць. Почасти цю інформаційну лакуну в сучасній українській церковній історіографії можна пояснити діяльністю митрополита Арсенія, який більшу частину свого життя провів на теренах Росії та активно сприяв розвитку церковно-політичного та культурно-релігійного життя Ростово-Ярославської єпархії. Водночас занепад історичної зацікавленості до постаті Ростовського архієрея навряд чи можна назвати виправданим, оскільки світогляд, ментальність та погляди цього ієрарха формувались в умовах української релігійно-освітньої системи. Західноукраїнські колегиї (Львівська, Варенізька) та особливо – Києво-Могилянська академія, безсумнівно, мали значний вплив на формування особистості митрополита Арсенія.

Характеризуючи оцінки діяльності Арсенія Мацієвича крізь призму офіційної української церковної історіографії, бачимо певні спільні погляди на постать ростовського митрополита з боку ієрархів Української та Російської Православних Церков. Зокрема, потрібно відзначити повну реабілітацію Арсенія Мацієвича: уперше він був канонізований РПЦ МП як священномученик у 2000 р. на Ювілейному Архієрейському Соборі поряд із «соборним прославленням новомучеников и исповедников Российских XX века» [87, с. 301-304]. Згодом митрополит Арсеній був також прославлений і УПЦ КП за рішенням Помісного Собору 15 липня 2004 р. [61, с. 57-68].

На сучасному етапі в українській церковній історіографії розповсюджене те бачення ролі Арсенія Мацієвича в житті Церкви, яке було запропоноване ще митрополитом Іларіоном Огієнком – це, зокрема, можна простежити на прикладі доповіді архієпископа Ігоря Ісиченка «Агіологічний вимір української православної ідентичності» на симпозіумі «Українське православ'я в родині світових православних християнських Церков: минуле, сучасне, майбутнє» (Торонто, 8-10 травня 2014 р.) [28]. Автор визначає митрополита Арсенія як «приклад української святості» та вважає його діяльність взірцем «сміливої незалежності суспільної позиції праведника»: «Арсеній Мацієвич своїм сповідницьким подвигом дезавував псевдоправославну риторику Катерини II та, попри неможливість його офіційної канонізації, став символом опору Церкви дискримінаційним актам російського царату» (тут архієп. Ігор ро-

бити посилення на вищезгадану працю митр. Іларіона) [там само]. Такі самі погляди дослідника бачимо і в його історичному наративі «Історія Христової Церкви в Україні», який уперше вийшов друком у 2003 р. в Харкові й мав декілька перевидань [30, с. 16, 212, 224, 230, 335].

Серед українських історіографічних робіт, присвячених постаті Арсенія Мацієвича, треба відзначити статтю М. Руднева «Дело Арсения Мацеевича как “индикатор” церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект» [101]. Автор провів ґрунтовний історіографічний аналіз особливостей церковного консервативного руху середини та др. пол. XVIII ст. в Російській імперії, основним провідником та лідером якого дослідник визнає Арсенія Мацієвича. Руднев пише: «Оппозиционное священство, идейно-мировоззренческая позиция которого со всей очевидностью отражала идеологию тогдашнего “внесистемного” церковного консерватизма, было представлено колоритной фигурой ростовского митрополита Арсения Мацеевича (1697-1772), окончившего свои дни безымянным узником одиночной камеры Ревельской крепости» [101, с. 183]. Автор розкриває свою історіографічну інтерпретацію церковного консерватизму катерининської доби на прикладі постаті Мацієвича крізь призму тогочасних проблем державно-церковних відносин Російської імперії (передусім у дискурсі секуляризації) [101, с. 182].

Перевагами цієї статті є значний корпус проаналізованої історичної літератури, серед якої автор окремо виділяє узагальнювальні праці з історії Церкви др. пол. XIX – поч. XX ст. та історико-біографічні праці, присвячені Арсенію Мацієвичу. У статті подається ґрунтовний аналіз оцінок постаті митрополита різними авторами, характеристика історіографічної «поляризації» поглядів російських істориків на діяльність митрополита Арсенія, розгляд особливостей радянської історіографії митрополита Арсенія Ростовського та причин «негативного» ставлення до нього в окремих сучасних російських біографічних працях, присвячених Катерині II. Визнаючи свій аналіз «пробним», автор наголошує на перспективності подальших історичних досліджень особистості Арсенія Мацієвича: «Дальнейший всесторонний и объективный анализ освещения и трактовки идеологических аспектов “слова и дела” Арсения Мацеевича в российской, украинской и, возможно, в зарубежной научной гуманитаристике должен стать одним из исходных структурно-сюжетных элементов будущего обобщающего ис-

следования историографии русского консерватизма эпохи Империи и, в первую очередь, его специфической и до сих пор малоизученной типологической версии, нашедшей свое воплощение в историческом бытии Русской православной церкви синодального периода» [101, с. 187].

На сучасному етапі в українській історіографії переважає типологічний та культурологічний підходи до вивчення історії Руської Православної Церкви XVIII ст. Декілька статей С. Кагамлик, присвячених різноманітним аспектам життя та діяльності української церковної ієрархії XVIII ст., характеризують вплив діяльності українського духовенства на російське церковно-суспільне життя саме в дискурсі історико-типологічного підходу [33, 34, 35]. Аналізуючи проблему національної та діяльнісної самоідентифікації вищих українських ієрархів XVIII ст., науковець вважає Арсенія Мацієвича одним із найпослідовніших «архієреїв-консерваторів» [33, с. 160]. Проводячи класифікацію та порівняльний аналіз діяльності українських «архієреїв-реформаторів» та «архієреїв-консерваторів» (залежно від ставлення ієрархів до «Духовного регламенту» Петра I та синодальних реформ), історик приділяє особливу увагу руху відновленню патріаршества в Росії, в якому українські церковні ієрархи часто консолідувались із російськими. На думку С. Кагамлик, вихованці Києво-Могилянської колегії, яким був і митрополит Арсеній, розповсюджували у своїх архієрейських резиденціях та ввірених єпархіях традиції київської духовно-культурної школи та намагались не поривати зв'язків із Україною (про це свідчить і прагнення Арсенія Мацієвича звільнитись на спокій до Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря в листопаді 1745 р. [57, с. 430]) і, відповідно, «зберігали відчуття своєї етнічної, культурної та духовної належності» [34, с. 32].

Свої наукові погляди та теоретичні напрацювання дослідниця узагальнила в докторській дисертації «Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри», яку було захищено у 2018 р. на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка [36]. У дискурсі головної мети дослідження – «визначення освітньо-інтелектуального рівня та духовних цінностей українських православних ієрархів, розкриття сутності їхньої діяльності в духовно-релігійній та культурно-просвітницькій сферах» [36, с. 3] – науковець приділила належну увагу аналізу діяльності митрополита Арсенія. Історик коротко узагальнила історіографічну та джерельну базу, присвячену Арсенію

Мацієвичу, та окреслила головні віхи духовно-культурної та просвітницької діяльності ростовського ієрарха [36, с. 36-38, 41, 97-98, 290-292].

Значну увагу С. Кагамлик приділила також аналізу проповідницької та полемічної спадщини митрополита Арсенія Мацієвича [36, с. 100, 200, 232-233, 330, 337-338]. На думку дослідниці, Київська академія, попри свою визначну культурно-освітню роль, в умовах цезаропапизму Катерини II вважалась такою, де «обучающієся богословію ... по развратным правилам римскаго духовенства заражаются многими ненасытного честолюбія началами» [цит. за 36, с. 129]. Як зазначає науковець, імперський уряд активно протидіяв антисекюляризаційним виступам українських ієрархів не лише з ідеологічних чи церковно-політичних причин, а й із огляду на небезпеку розповсюдження «сепаратистських ідей щодо державної та церковної незалежності України» [36, с. 129]. Загалом С. Кагамлик оцінює митрополита Арсенія як «найбільш енергійного оратора, виразника поглядів партії ієрархів-консерваторів» [36, с. 291]. Науковець зауважує, що протест Арсенія Мацієвича проти введення штатів духовенства потрібно аналізувати в загальному контексті виступів українських ієрархів «щодо відстоювання прав Української Церкви і духовенства», «останнім сплеском» яких вона вважає «представлення Київським митрополитом Арсенієм Могилянським відповідних пунктів від українського вищого духовенства в Комісію Нового Уложення 1767 р.» [36, с. 274].

Оцінки постаті Арсенія Мацієвича сучасними українськими істориками можна простежити переважно на прикладі окремих статей та узагальнювальних праць, присвячених проблемам історії Української та Російської Церкви, оскільки наукових біографічних досліджень життя та діяльності митрополита Арсенія практично немає. Окрім наукових розвідок, митрополиту Арсенію присвячено художні та публіцистичні твори.

Літературно-публіцистичну працю Мацієвичу присвятив І. Корсак («Таємниця святого Арсенія: роман-есеї»), у якій автор у художньому стилі виклав обставини «справи Арсенія Мацієвича» крізь призму складного церковно-політичного життя Російської імперії катерининської доби [44, с. 9-139]. У додатках до роману автор навів підбір історичних документів – свідчень сучасників-іноземців та суспільних діячів XVIII-XX ст., які характеризували негативні риси політичного життя та державно-церковних відносин у

Російській імперії др. пол. XVIII ст. та особливо – діяльності імператриці Катерини II [44, с. 139-158].

Невелику увагу постаті митр. Арсенія приділено в громадсько-політичному виданні «Історія Української Православної Церкви», підготовленому науковцями Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та викладачами КПБА [18]. Монографію опубліковано в 2019 р., вона акумулювала авторське бачення життя Православної Церкви на українських теренах від I ст. н.е. до сучасності (останній розділ присвячено здобуттю Українською Церквою автокефалії) [18, с. 240-242].

У розділі «Київська митрополія у складі Московського патріархату» основну увагу приділено аналізу негативного впливу «колоніальної політики Москви» на життя Української Церкви [18, с. 84-93]. Чільне місце займає опис незаконності (неканонічності) передавання Київської митрополії під владу Російської Православної Церкви та характеристика синодальної системи як такої, що була направлена на «поневолення Церкви з боку держави» [18, с. 85]. Про Арсенія Мацієвича автори згадують в описі покарань духовенства з боку державної влади. Аналіз життя ростовського ієрарха обмежується висвітленням конфліктів митрополита з вищою імперською владою. У роботі зазначено, що після другого суду Мацієвича «мали стратити», хоча визначний біограф Арсенія, свящ. М. Попов, не згадував про це у ґрунтовній монографії «Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский» [18, с. 87; 63, с. 238-245].

Протоієрей О. Кислашко присвятив історико-агіографічну статтю Арсенію Мацієвичу в контексті своєї загальної роботи «Життя і діяльність святих, нашої землі Руси-України прославлених» [42]. Ця праця потребує окремого історіографічного аналізу з двох причин. По-перше, автор головним завданням своєї роботи вбачав прагнення «виокремити святих нашої землі, Руси-України, показати їхнє життя», і тому на прикладі цієї статті можна зрозуміти етноконфесійні основи зарахування митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича до українських святих. Автор вважає досить складною проблему національної ідентифікації святих [42], особливо якщо взяти до уваги постаті канонізованих особистостей, які за походженням були українцями, але служили та провадили церковно-просвітницьку діяльність на зарубіжних теренах. По-друге, дослідження О. Кислашка є досить ґрунтовним та містить численні авторські оцінки, які дають змогу проаналізувати бачення сучасни-

ми українськими ієрархами ролі Арсенія Мацієвича в житті Руської Церкви XVIII ст.

На початку роботи О. Кислашко коротко згадує про канонізацію Арсенія Мацієвича та подає загальну оцінку його діяльності: «Митрополит Арсеній був противником духовного регламенту, який був уведений імператором Петром I, відстоював відновлення патріаршества в Росії, захищав матеріальний стан духовенства, монастирів і земельних церковних угідь, на які зазіхала ненаситна імперська машина» [42]. Однак ставлення Арсенія Мацієвича до указів імператора Петра I, які стосувались церковних справ, є неоднозначним, оскільки, як писав С. Соловйов, певні синодальні постанови ростовський митрополит вважав «неосмотрительными, прoderзостными и противными указам Петра Великого и Елисаветы» [71] (про апеляцію митрополита Арсенія до указів Петра I під час захисту прав духовенства згадував і його біограф, священник М. Попов – *В.Ч.*) [62, с. 23]. З іншого боку, митрополит Арсеній виступав послідовно проти синодального правління в Руській Церкві, запровадженого «Духовним регламентом» Петра I, що відображено в його «Записке о благочинии церковном», адресованій імператриці Єлизаветі Петрівні [58, с. 54-67].

Серед проблемно-історичних концептів аналізу життя та діяльності Арсенія Мацієвича основну увагу О. Кислашко приділяв таким темам:

1. Концепція «автономізму» Української Церкви в складі Руської у XVIII ст. Основним прихильником цієї ідеї він вважає чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На думку науковця, Арсеній Мацієвич розумів залежність українських церковних традицій від російського впливу й тому тривалий час проживав на українських землях [42].

2. Проблема церковно-культурної діяльності українських ієрархів у справі християнізації та просвітництва Сибіру та інших областей Росії, населених неросійським корінним населенням [там само].

3. Адміністративна та культурно-проповідницька діяльність митрополита Арсенія, спрямована на налагодження церковної та освітньої діяльності в Тобольській та Ростовській єпархіях. Дослідник, аналізуючи внесок Арсенія Мацієвича у справу канонізації митрополита Димитрія Туптала, наводить факт, який не згадувався іншими вченими й міг свідчити про перші непорозуміння між Арсенієм Мацієвичем та членами Синоду: «Синод доручив

митрополиту Арсенію взяти справу канонізації під контроль і зібрати в Ростовському архієрейському домі всі неопубліковані праці митрополита Димитрія, його проповіді. Владика Арсеній довго працював над цим дорученням і, зібравши все, у січні 1760 р. надіслав не Святійшому синодові безпосередньо, а оберпрокуророві князю Василю Козловському. Це викликало велике незадоволення серед тодішніх членів Синоду, які винесли таку постанову: “За таке його, митрополита, потрібно віддати судові ... Але Святійший правлячий синод зі своєї милості, беручи до уваги його старість і слабе здоров’я, вибачає йому”. Цю постанову підписали архієпископ Новгородський Димитрій Сеченов та архієпископ Петербурзький Сильвестр Кулябка. Важко зрозуміти, чому саме справа, пов’язана з проповідями митрополита Димитрія Ростовського, викликала обурення з боку синодалів, адже митрополит Арсеній їх надіслав оберпрокуророві того ж синоду...» [там само].

4. Аналіз взаємовідносин церковних ієрархів у Синоді та гострі протиріччя між імперською владою Катерини II й митрополитом Арсенієм Мацієвичем. Як і інші українські науковці, значну увагу дослідник приділив обставинам судової справи ростовського митрополита. Особливо значущим фактором порушення цього провадження дослідник вважає особисту ворожість митрополита Димитрія Сеченова (голови Синоду за Катерини II) до Арсенія Мацієвича на підґрунті кардинально різного ставлення ієрархів до секуляризаційної політики імператриці (Сеченов виступав активним прибічником введення «штатів духовенства», тобто секуляризації церковних земель – *В.Ч.*). На думку науковця, саме Д. Сеченов за «мовчазної згоди синодалів» став головним ініціатором засудження митрополита Арсенія. О. Кислашко пише з цього приводу: «Це була звичайна і підступна провокація ... Страшним було тут і те, що Синод радив стратити непокірного митрополита, і за це ратували його співбрати архієреї» [там само].

Стаття прот. О. Кислашка є аналітичною за характером подання історичного матеріалу й цінною з огляду на висвітлення маловідомих фактів із життя митрополита Арсенія; примітно, що наявна послідовна авторська оцінка діяльності цього визначного церковно-суспільного діяча. Недоліком праці, на нашу думку, є надмірний акцент на етноконфесійних проблемах у суспільно-церковному житті Російської імперії та відсутність прямих посилань на використані в роботі історичні та історіографічні джерела, які автор

згадує в статті без зазначення сторінок та подає список використаної літератури лише в післямові своєї монографії [42].

Вивчення просвітницько-літературної діяльності митрополита Арсенія в українській науці на сучасному етапі є дуже фрагментарним. Наприклад, у монографії архієп. Ігоря Ісиченка, присвяченій літературі епохи бароко («Історія української літератури: епоха бароко XVII-XVIII ст.»), про літературно-проповідницьку діяльність Арсенія Мацієвича не згадується [29]. У ґрунтовному наративному виданні «Історія української літератури: давня література (друга половина XVI-XVIII ст.)» (опубліковано 2014 р.) про митрополита Арсенія згадується лише тричі – в контексті появи «антирозкольникських виступів (праць, написаних проти старообрядництва – *В. Ч.*), писаних українцями» [32, с. 381] та виходу у світ трактатів, спрямованих на захист православ'я в полеміці з протестантами» [32, с. 387]. Наразі зазначаємо, що стосовно суто літературної діяльності митрополита Арсенія Мацієвича немає жодної окремої праці, а більшість його проповідей досі не опубліковано.

В українській історіографії переважають дослідження саме церковно-адміністративної діяльності Арсенія Мацієвича, що пояснюється спробами осмислити його постать у контексті церковно-політичної діяльності та світоглядних особливостей української церковно-консервативної ієрархії. Характеризуючи церковно-політичне значення виступу Арсенія Мацієвича, П. Яроцький зазначає, що саме після засудження ростовського митрополита та подальшої «секуляризації церковно-монастирських маєтностей в Україні 1786 р.» відбулась «рішуча реалізація заходів з уніфікації та русифікації всіх сторін церковного життя в Україні» [31, с. 175]. Головними порівняльними аспектами в українських працях із історії Церкви є аналіз протиріч між українською та російською церковними системами та розгляд їхньої поступової уніфікації у XVIII ст.

Загалом сучасній вітчизняній історіографії притаманна послідовно апологетична оцінка діяльності митрополита Арсенія. На нашу думку, перед українською історичною наукою постає необхідність цілісного історичного аналізу та переосмислення характеристики Арсенія Мацієвича, розширення кола порушених проблем оцінки цієї особистості та введення до наукового обігу широкого кола неопублікованих праць митрополита й документів, дотичних до його життєвого шляху. Потрібно зазначити, що оцінки його постаті в українській історичній науці є досить одноманітними, такими, що спираються на аналіз антисекуляризаційної діяльності

ростовського митрополита, яка залишається головною темою розгляду для вітчизняних дослідників. Можна виділити апологетичний, представлений переважно працями духовних осіб, та поміркований погляд на особистість Мацієвича, і відзначити фактичну відсутність негативних оцінок в українській історіографії.

Отже, вітчизняна церковна історіографія пройшла у своєму розвитку декілька етапів, які різнились між собою переважанням біографістичних чи загальноісторичних праць, церковно-політичними поглядами авторів, їхнім світоглядом та застосуванням різних історико-методологічних основ та концепцій.

3.2. Сучасна зарубіжна історіографія Арсенія Мацієвича

Сучасна зарубіжна історична наука характеризується як відродженням наукових студій із вивчення історії Церкви загалом, так і відновленням наукової зацікавленості визначними діячами Православної Церкви зокрема. Постать митрополита Арсенія Мацієвича також знайшла широке відображення в сучасному церковному історіописанні. У російській, польській, болгарській церковно-історичній науці спостерігаємо диференціацію порушених проблем дослідження, розширення досліджуваної джерельної бази. Інтерес до життя та діяльності митрополита Арсенія проявляють не лише фахові історики, а й культурологи, філологи, богослови та ін. Простежується методологічний плюралізм, зокрема, дослідники часто використовують такі методи історичного та історіографічного дослідження, які раніше дуже рідко використовували вчені: метод історичної ідеалізації, перспективного аналізу, метод дискурсивного аналізу, частіше залучаються такі міждисциплінарні методи, як культурологічний, психологічний, філологічний тощо. Комплекс охарактеризованих ознак дає нам змогу говорити про повноцінне відродження наукової біографістики, присвяченої Арсенію Мацієвичу, в сучасній зарубіжній історіографії.

Хронологію нашого дослідження ми умовно обмежимо періодом від 1993-1994 рр. до нашого часу. Після занепаду марксистської історичної парадигми знадобився певний час для відродження наукових досліджень із історії Церкви. Значними центрами історико-біографістичних досліджень, присвячених Арсенію Мацієвичу, стали міста Ростов та Ярославль. На базі державного музею-заповідника «Ростовський Кремль» від 1991 р. проходять щорічні конференції, присвячені історико-краєзнавчим дослідженням ми-

нулого Ростовського краю. У щорічних наукових збірниках-матеріалах конференцій «История и культура Ростовской земли», у періодичному виданні «Сообщения Ростовского музея» публікується багато історичних розвідок, які прямо чи опосередковано висвітлюють ростовський період життя митрополита Арсенія Мацієвича (1742-1763 рр.).

Багато історичних розвідок, присвячених митрополиту Арсенію, написано старшим науковим співробітником музею «Ростовський Кремль» А. Віденєєвою. У статті «О первых годах правления митрополита Арсения на Ростовский кафедре» (2001 р.) [9] дослідниця проаналізувала перші кроки церковно-адміністративних реформ, здійснених Мацієвичем за часи його перебування на чолі Ростовської єпархії. Перевагами цієї роботи є залучення великого корпусу джерел (із фондів Ростовської духовної консисторії ДКУ ЯО ДАЯО), які ще не були введені до наукового обігу. Окрім джерелознавчого характеру праці, потрібно відзначити ґрунтовність і ретельність історичного аналізу: науковець приділяє увагу висвітленню не лише вагомих, а й другорядних заходів митрополита Арсенія. Наприклад, на підставі історичних джерел вона характеризує «размеры служительских окладов», «замены эконома» архієрейського двору, окреслює великий список указів Арсенія Мацієвича, «свидетельствующих о его деятельном участии в управлении епархией», тощо [9].

Більш докладно про перебування Мацієвича в Ростові дослідниця пише в статті «Митрополит Арсений (Мацеевич) на Ростовской архиерейской кафедре: к постановке проблемы» (2019 р.) [13], де цілісно проаналізовано основні напрями церковно-адміністративної, духовно-просвітницької, релігійно-культурної та соціально-економічної діяльності ростовського ієрарха. «Митр. Арсений по праву снискал славу успешного реформатора в области церковного администрирования. Его преобразования поражают размахом замыслов, смелостью решений и последовательностью в осуществлении задуманного» [13], – підсумовує історик.

Діяльності адміністративних установ Ростово-Ярославської єпархії історик приділила увагу в роботі «Штаты церковно-административных учреждений Ростовской епархии в 1743-1763 гг.» (1994 р.) [12]. Стаття має переважно інформаційний, реферативний характер, але водночас висвітлює молододосліджений аспект діяльності Арсенія Мацієвича: його церковно-адміністративне управління на рівні таких установ єпархії, як Ростовська духовна кон-

систорія (із її дворівневою структурою – «присутствие» та канцелярія), Канцелярія економічного та казначейського правління, «городовые духовные правления», «представительства стряпчих», «походная архиерейская контора» [12]. В іншій праці – «Структура Ростовского архиерейского дома в XVIII веке» (1996 р.) [11] – дослідниця описала архіерейський дім у Ростові з погляду його функціональної характеристики як резиденції єпархіальних архієреїв, центру Ростовської єпархії та великого вотчинного центру. Суто археографічно-описовою є історична розвідка А. Віденєєвої «Источники по истории Ростовского архиерейского дома в фондах РГАДА» (1993 р.) [8]. У цій статті науковець коротко описала основні архівні фонди Російського державного архіву давніх актів, у яких наявні матеріали з історії адміністративних установ (міського та кафедрального рівня) та головних соборів Ростовської єпархії XVIII ст. Свої краєзнавчі напрацювання з історії Ростово-Ярославської єпархії А. Віденєєва узагальнила в кандидатській дисертації «Ростовский архиерейский дом и система епархиального управления в XVIII веке» (захищено 2001 р. в Ярославлі) [14].

Поряд із археографічними, краєзнавчими, історичними працями з дослідження життя й діяльності митрополита Арсенія, А. Віденєєва також активно розроблює студії, присвячені історії кафедральних соборів та головних монастирів Ростовської єпархії у XVIII ст. Такі статті можуть бути цінним історіографічним джерелом із вивчення духовно-культурної діяльності Арсенія Мацієвича. Наприклад, у статті «Ростовские соборяне в XVIII веке (до перевода архиерейского дома в Ярославль)» охарактеризовано накази митрополита Арсенія щодо постійного відвідування храмів «в воскресные и праздничные дни», його ревізійну діяльність із перевірки «условий хранения святых даров, антиминсов, мира, качества церковного вина и просфор» тощо [10].

Цікавий, але водночас майже не досліджений у сучасній історичній науці аспект діяльності Арсенія Мацієвича – його храмово-будівничу роботу – було проаналізовано в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства Р. Алітової. У другій частині першої глави дисертаційної роботи науковець проаналізувала феномен відродження кам'яного «приходского строительства» за Арсенія Мацієвича. Дослідниця зазначила: «По инициативе митрополита Арсения (Мацеевича) возобновляется каменное приходское строительство в Ростове и окрестностях. Он же является ктиторм храмов, определивших главные направления цер-

ковной архитектуры. Более того, при Мацеевиче формируется особый ростовский тип храма, просуществовавший до начала XIX в.» [2]. Р. Алітова охарактеризувала також внесок митрополита Арсенія в будівництво оригінальної пам'ятки російського храмового будівництва XVIII ст. – Петропавлівський храм у с. Поріччя-Рибне, роль митрополита в побудові церкви Архангела Михаїла (1748-1757) в Ростові та храму Іоанна Предтечі в с. Шестаково [2].

У зарубіжній історіографії набули подальшого розвитку праці біографістичного напрямку, присвячені узагальнювальному аналізу життя та діяльності митрополита Арсенія. Внаслідок повної реабілітації Арсенія Мацієвича та його прославлення в лику святих у 2000 р. такі узагальнювальні наративи з'являються переважно в середовищі офіційної церковної історіографії. Зокрема, в 2001 р. у Твері опубліковано роботу біографа Мацієвича, прот. О. Митрова, під назвою «Житие священномученика Арсения (Мацеевича; 1697-1772), митрополита Ростовского» [51]. Того ж року в Москві вийшла друком велика монографія тодішнього єпископа Анадирського і Чукотського РПЦ МП Діоміда Дзюбана «Митрополит Арсений (Мацеевич): историко-религиозный очерк» [24]. Ця праця залишається однією з найбільших на сьогоднішній день монографій, присвячених митрополиту Арсенію. З іншого боку, існують певні сумніви з приводу академічної доброчесності автора цього видання: його робота, яка спочатку проходила як кандидатська дисертація, не була захищена в Московській духовній академії, оскільки, за словами «представителя Московской духовной академии», «диссертация отца Диомида была процентов на семьдесят списана с старого дореволюционного издания» [114]. Водночас цей факт залишається остаточно не підтвердженим, оскільки ні ім'я автора, ні назву самого «дореволюционного издания» не названо, а інформація в пресі з цього приводу з'явилася лише після розриву єп. Діоміда з РПЦ МП.

Незважаючи на те що проблематика церковно-політичної діяльності Арсенія Мацієвича найбільш докладно висвітлена в церковно-історичній науці, у наш час з'являються історичні розвідки, присвячені аналізу протисекуляризаційних виступів ростовського ієрарха. У доповіді прот. О. Митрова «Церковная политика императрицы Екатерины II на примере жития священномученика Арсения (Мацеевича)» [52], виголошеній на XIX Міжнародних Різдвяних освітянських читаннях, було схарактеризовано церковно-політичну секуляризаційну діяльність російського уряду сере-

дини – др. половини XVIII ст. крізь призму протестів митрополита Арсенія. Стаття М. Шарканова «Церковно-государственные отношения второй половины XVIII в. сквозь призму биографии митрополита Ростовского Арсения (Мацеевича)» [86] присвячена аналізу секуляризаційних реформ середини – др. половини XVIII ст. Автор використав історико-генетичний, порівняльно-історичний методи дослідження, намагаючись обґрунтувати всю складність введення «штатів духовенства» в російських умовах XVIII ст. М. Шарканов оцінює протисекуляризаційну діяльність Арсенія Мацєвича досить критично, відзначаючи як позитивні, так і негативні її прояви.

Деякі обставини засудження Арсенія Мацєвича побіжно розглянуто в статті О. Масленникова «Борьба Ростовского митрополита Арсения (Мацеевича) против государственной-церковной политики во второй половине XVIII века» (2007 р.) [50]. Автор проаналізував деякі обставини засудження ростовського митрополита на основі джерел, опублікованих у «Ярославских епархиальных ведомостях». На думку історика, митрополит Арсеній, звершуючи «обряд “отлучения” против “восстающих на церкви Божии” и их “советников”», «прямо имел в виду императрицу Екатерину II» [50, с. 109]. Суто суб’єктивним є, на наш погляд, авторське розуміння проведеного Арсенієм чину анафематствування як «отлучения российского императора от Церкви», яке було «беспрецедентным фактом в истории России» [там само]. Також автор, не критикуючи джерел, вважає достовірним свідчення про «продолжение борьбы» Арсенія в умовах заточення, де ієрарх «говаривал иногда в церкви поучения и келейные рассуждения иногда с ропопом на правительство» [там само]. Більш широку тематику – проблему діяльності митрополита Арсенія за роки очолення ним Ростовської кафедри – було висвітлено Н. Велитченком та О. Масленниковим у статті «Деятельность митрополита Арсения (Мацеевича) на Ростовской кафедре (по материалам “Ярославских Епархиальных ведомостей”)» (2007 р.) [7].

Значне накопичення історіографічної бази ставить завдання переосмислити історичні погляди дослідників минулих поколінь та епох. У цьому руслі актуальними є історіографічні дослідження, у яких би на аналітичному рівні аналізувались достовірність та обґрунтованість історичних оцінок постаті митрополита Арсенія.

У розвідці прот. О. Митрова «Священномученик Арсений (Мацеевич), митрополит Ростовский: корпус письменных источников» із авторського погляду проаналізовано «поляризацію» історичних

оцінок постаті Арсенія Мацієвича, відзначено важливість введення до наукового обігу «всей полноты источников, характеризующих роль митрополита Арсения в истории Русской Православной Церкви» [96]. У цій роботі вчений дослідив першоджерела основних свідчень про життя ростовського ієрарха, таких як опис «чудес или случаев прозорливости митрополита Арсения», свідчень «о жесточайшем режиме заточения, сообщаемые очевидцем», непідтверджений факт замучення Мацієвичем до смерті ігумена Ярославського монастиря Трифона [там само] тощо. Загалом О. Митров намагається відстояти «історичну істину» в описі контраверсійної та широкої історіографії, присвяченої митрополиту Арсенію.

В іншій статті, «Священномученик Арсений (Мацеевич, 1697-1772), митрополит Ростовский в документах архивного фонда Российской Федерации. Аналитический обзор» [97], розглянуто проблему побутування в історичній літературі багатьох свідчень про життя Арсенія Мацієвича, які не мають документального підтвердження. На думку дослідника, «многочисленные документы, хранящиеся в российских архивах, не только являются источниками к жизнеописанию митрополита Арсения Мацеевича, но и убедительно свидетельствуют о том, что западный абсолютизм, привнесённый на русскую почву Петром I под видом государственных реформ, фактически развернул настоящее гонение на Русскую Православную Церковь» [там само]. Аналізуючи згадану працю єп. Діоміда Дзюбана, історик відзначив, що «более двух десятков ссылок списка (використаної літератури – В.Ч.) оказались, как показало изучение, ошибочными: дел с такими шифрами либо вообще нет, либо в делах нет таких страниц, либо они не имеют никакого отношения к владыке Арсению» [там само]. О. Митров провів значну роботу в РДІА та РДАДА, виокремивши головні фонди, у яких зберігаються джерела, котрі стосуються митрополита Арсенія. Заслуговує на увагу, що сама структура другої слідчої справи, порушеної проти Мацієвича, подібна до судових справ, порушених проти новомучеників ХХ ст.: «те же доносы; протоколы допросов свидетелей и обвиняемого; протоколы очных ставок; переписка следственных органов; переписка владыки Арсения, изъятая у него; опись его личных вещей, конфискованных следствием; приговор и документы об его исполнении» [там само].

Де кілька богословсько-історичних та джерелознавчо-філологічних розвідок про діяльність митрополита Арсенія написав А. Григор'єв, викладач та старший науковий співробітник Православного

Свято-Тихонівського богословського університету (м. Москва). У роботі «Священномученик Арсений (Мацеевич) в гражданском, уголовном и церковном судебном процессе» (2008 р.) [22] дослідник докладно проаналізував досить унікальний феномен життя митрополита Арсенія – його участь у цивільних, кримінальних та церковних судових провадженнях. Метою своєї розвідки автор називає дослідження «горячего и несдержанного характера Ростовского владыки» крізь призму аналізу «истории участия Ростовского митрополита в судебных делах» заради об'єктивної оцінки поляризованих (переважно негативних) поглядів на особистісні якості Мацієвича [22, с. 98]. Перевагами цієї статті є використання інтердисциплінарних методів дослідження, зокрема психологічного аналізу. Дослідник застосовує аналіз судових справ на основі принципу історизму, цілісний аналіз майже всіх відомих судових прецедентів у житті митрополита Арсенія, богословсько-канонічну критику церковно-суспільного життя російського суспільства, розгляд як позитивних, так і негативних виявів численних конфліктів Арсенія Мацієвича з місцевою світською владою. У тематичному аспекті простежується постійне намагання автора обґрунтувати діяння митрополита Арсенія як особистісно психологічними якостями ієрарха, так і загальною соціокультурною та суспільно-політичною обстановкою в Російській імперії XVIII ст.

Критичний аналіз суперечливого історичного джерела – «1762 года выписки из последовавших в нынешнем году случившихся новостей» провів А. Григор'єв у дослідженні «О формировании внецерковного предания и народного почитания священномученика Арсения (Мацеевича), митрополита Ростовского и Ярославского на примере “1762 года выписки из последовавших в нынешнем году случившихся новостей”» (2014 р.) [21]. Існують непідтверджені історичні свідчення про життя митрополита Арсенія; їх дослідження та введення до наукового обігу (або спростування) залишається перспективним напрямом історичної біографістики Мацієвича.

А. Григор'єв приділив чільну увагу полемічній та проповідницькій діяльності ростовського митрополита в декількох історико-богословських розвідках. У статті «“Катехизис” митрополита Арсения Мацеевича в ряду рукописных и печатных катехизисов XVIII в.» (2011 р.) [19] історик провів ретельний текстуальний, лінгвістичний, історичний та структурний аналіз списків «редчайшего богословского произведения» Арсенія Мацієвича – «Вопро-

сы и ответы краткие о вере и протчих, ко знанию христианину нужнейших». Учений атрибує авторство списків цього твору, час їхньої появи, намагається дослідити першоджерело. Водночас дослідник дає загальну характеристику твору та висвітлює церковно-богословські погляди митрополита Арсенія на прикладі складеного ієрархом катехізису. А. Григор'єв також у кінці статті опублікував цю історико-полемічну працю митрополита Арсенія [19, с. 174-213].

Іншу, вже суто полемічну працю Арсенія Мацієвича – «Возражение на пашквиль лютеранский, нареченный “Молоток на книгу *Камень веры*”» – науковець розглянув у статті «Загадки сочинения “Молоток на книгу *Камень веры*”» (2012 р.) [20]. Аналізуючи загальний дискурс богословської полеміки між прихильниками С. Яворського та Ф. Прокоповича в руслі католицьких та протестантських впливів на Російську Православну Церкву, дослідник проводить критично-компаративний аналіз між полемічним текстом невідомого автора поч. XVIII ст. «Рассуждение о книге “Камень веры”» та вже згаданим твором Мацієвича «Возражение на пашквиль лютеранский...» [20, с. 108-148].

Учений порівнює ці праці, вводячи читача в широкий біографістичний, історичний та богословсько-полемічний контекст життя Руської Церкви XVIII ст. Авторські особливості гомілетичного й полемічного письма митрополита Арсенія А. Григор'єв дослідив у роботі «Сочинения блаженного Августина как аргумент в полемическом богословии сер. XVIII в.» [23]. Зокрема, науковець відзначив такі стилістичні якості творів ростовського ієрарха, як «обильное цитирование», «стремление не вырывать фразу из контекста, но давать цитату во всей ее полноте» [23, с. 81], наявність полемічних елементів у проповідях митрополита за головної догматично-повчальної мети праць. Особливу увагу дослідник приділив аналізу рецепції богословських поглядів Аврелія Августина в проповідницькій спадщині митрополита Арсенія.

Проблема полемічної діяльності Арсенія Мацієвича знайшла відображення у статті «Polemics of Arsenii Matseevich» (2015 р.) [88] американського дослідника А. Дроздека, доцента кафедри комп'ютерних наук Пітсбурзького університету Дюкена. Робота вирізняється глибоким аналітичним аналізом полемічних праць Мацієвича, критичним підходом до оцінювання полеміки Арсенія, постійним зверненням до першоджерел. Свою працю науковець розділив за тематичним принципом на три блоки: «Polemic with

schismatics» («Полеміка з розкольникми»), «Polemic with Lutherans» («Полеміка з лютеранами»), «Polemic with authorities» («Конфлікт з владою») [88, с. 137, 143, 147]. Особистість Арсенія Мацієвича А. Дроздек оцінює загалом позитивно, зокрема, він зазначає: «Відомий своєю непорушеною мовою та твердістю переконань, він відстоював чистоту вчення Православ'я, що призвело його до полеміки з лютеранами та розкольникми (старообрядцями – *В. Ч.*). Він також відстоював права Церкви на її власність, що призвело до гострого зіткнення з Катериною II та його трагічного падіння» [88, с. 137].

Найбільшу увагу вчений приділив критично-текстологічному аналізу двох полемічних праць Мацієвича, спрямованих на боротьбу з розкольникми. Це «Увещание бывшему Мошенского монастыря игумену Иоасафу» та «Дополненное обличение неправых и лжесловесных ответов раскольнических». Аналізуючи «Увещание...», дослідник відзначає виняткову зосередженість Мацієвича на апології священства як особливій спільноти, без якої немає фактично християнства: «Цікаво, що в своїй полеміці Мацієвич зосередився на одному інституті Церкви: *існуванні духовенства, без якого немає Тайнств та християнства загалом*. Він був настільки зосереджений на цьому аспекті життя Церкви, що коли він говорив про Церкву як про Тіло Христове, без якого Христос був би недовершеним і недосконалим (U 194), він створив враження, що це Тіло обмежується тільки священством. У полеміці Мацієвича віруючі постають другорядними та ледве згадуються» [88, с. 139]. На думку А. Дроздека, такий ракурс полеміки можна пояснити не тільки наміром захистити статус Церкви, а й особистісними поглядами та ображеною «церковною (священницькою) гідністю» («ecclesiastic pride») самого Мацієвича [там само].

Оцінюючи полемічний твір та суперечку Арсенія з Іоасафом загалом, дослідник зазначив, що спір Мацієвича з ігуменом Мошенського монастиря міг би мати успіх, якби не численні недоліки полеміки Арсенія Мацієвича, серед яких учений виокремлює «незнання Мацієвичем визначної ролі обґрунтувань у релігійних суперечках», «незмінну суворість» мови ієрарха, недостатню розробленість «деяких богословських питань» [88, с. 140-141]. «Якби він пролив нове бачення на деякі біблійні уривки, роздумував з ним (тобто Іоасафом – *В. Ч.*) на богословському рівні і стримав себе від того, щоб застосовувати жорстокість, одночасно виявляючи хрис-

тиянське милосердя, – Мацієвич, можливо, досягнув би своєї мети, навернення» [там само], – підсумовує дослідник.

Аналізуючи другий твір Мацієвича, спрямований проти старообрядництва, А. Дроздек також оцінює «гострий тон» Арсенія як значний недолік його роботи. На думку вченого, «критика Мацієвича інколи заходила надто далеко» [88, с. 142], а на аргументи старообрядців ієрарх відповідав таким тоном, «який важко було переносити» [там само]. Дослідник відзначає, що в указах Катерини II, як не дивно, було проявлено більше милості до «схизматиків», ніж у «побажаннях» Арсенія Мацієвича [88, с. 143].

Характеризуючи полемічні праці митрополита Арсенія, спрямовані на боротьбу з протестантизмом, науковець дослідив «Возражение на пашквиль лютеранский, называемый “Молоток на Камень веры”». У цій роботі ростовський ієрарх «взяв під захист» особистість митрополита Стефана Яворського та його богословські погляди, викладені в книзі «Камень веры» [88, с. 144]. На думку А. Дроздека, «Возражение» як полемічний твір мало як переваги, так і очевидні недоліки. Серед перших учених виокремив широку обізнаність Арсенія із «не лише православною, але й протестантською та католицькою літературою», використання не лише Св. Письма та творінь отців Церкви, а й «історичних свідчень для підтримки ... православних догматів»; митрополит Ростовський «коли тільки міг, використовував свідчення та погляди протестантських авторів, щоб певним чином використовувати їх проти протестантизму» [88, с. 145]. Водночас, на думку науковця, істотними недоліками викладу Арсенія Мацієвича була його слабка обізнаність із біографією Стефана Яворського, «відкидання деяких фактів» із життя цього митрополита, «з якими він (тобто Мацієвич – В. Ч.) був не згоден» [88, с. 144].

А. Дроздек оцінює богословські аргументи Арсенія як «дуже слабкі», оскільки «вони загалом передбачувані» [там само]. Надмірну гостроту мови ростовського ієрарха дослідник також вважає полемічною помилкою: «На завершальних сторінках Мацієвич вигукнув автору “Молотка”: “Ти, пекельний пес, гавкаєш даремно, проти Яворського ви говорите лише сміття та порожню брехню”; “замовчи і просто помри; чорт з тобою”» [88, с. 146]. Врешті, автор статті вважає, що робота Арсенія загалом «більш нагадує схвалення “Каменю віри” високопоставленим церковним діячем, ніж суттєві богословські аргументи, які б підтверджували обґрунтованість твору Яворського» [там само]. Цікаво, що в контексті свого текс-

туального аналізу науковець відзначає світоглядний паралелізм поглядів ієрарха на монаршу владу: з одного боку, Мацієвич у своєму творі називав Петра I «нашим найпобожнішим монархом» та навіть обґрунтовував, що перший російський імператор бажав спочатку створити «канцелярію патріарха замість Синоду» [88, с. 144]. З іншого боку, як відомо з біографії Арсенія, він постійно вступав у суперечності зі Св. Синодом та в «Записке о благочинии церковном» визначав цей інститут управління церковними справами як неканонічний за своєю природою. Під час аналізу богословської полеміки Мацієвича науковець постійно проводив паралель між поглядами ростовського митрополита та реальною суспільно-політичною обстановкою в Російській імперії, характеризуючи їхню постійну конфліктність.

Третю частину дослідження А. Дроздек присвятив аналізу гострих конфліктів митрополита Арсенія з вищою світською владою. На думку вченого, головною метою секуляризаційної політики Петра I та Катерини II був пошук «додаткового доходу для уряду, який особливо потребував його в часи воєн, у яких доволі часто брали участь ці два імперських агресори» [88, с. 147]. Аналізуючи аргументи ростовського ієрарха в його донесеннях до Синоду 1763 р., дослідник відзначив значне переважання історичної складової: зокрема, Мацієвич у своєму першому донесенні постійно проводив паралель між економічною забезпеченістю ізраїльського духовництва та «тіньовим» (тобто незначним – *В.Ч.*) доходом російських єпископів, наводив історичні свідчення про життя Церкви за апостольських часів, цитував канони Православної Церкви [88, с. 148-152]. А. Дроздек зауважує, що Арсенію було б доцільно надати розгорнутий коментар до своїх богословських та історичних аргументів, «чому цей вірш (Писання – *В.Ч.*) є доцільним у конкретній ситуації» [88, с. 149].

У другому донесенні, обґрунтовуючи незаконність та неканонічність ревізійної діяльності унтерофіцерів у храмах, Мацієвич, як зазначає дослідник, інколи переплутував поняття «особистий дохід священника» та «церковна власність», виступаючи з аргументами на захист права духовництва на власний дохід [88, с. 151-153]. Науковець також спростовує погляди Катерини II на аргументи Арсенія Мацієвича як на «неправильні та шокуючі висловлювання багатьох слів Святого Письма та святих книг» [88, с. 152]. На думку дослідника, «аргументи Мацієвича, в гіршому випадку,

теологічно слабкі, незадовільні, недостатньо розроблені, але, безумовно, не шокуючі в сенсі образи» [там само].

Насамкінець, учений повторно наводить аргументи щодо монархічних переконань Арсенія та його глибокої поваги до імператорської влади. А. Дроздек пише: «Інститут імператора мав для Мацієвича теологічний вимір: імператор був поставлений на престол самим Богом, і горе тому, хто наважиться підірвати становище імператора. Досить рідко, у сміливій вимові Мацієвич принаймні намагався стримувати авторитет імператора, який вірив у Христову заповідь, що “кесарю – кесарево, а Богу – Боже”: у зверненні до імператриці Єлизавети він схвально цитував, без коментаря Федора, звернення Студита до вірменського царя Лева V з приводу того, що він не повинен втручатися в церковні справи та тлумачити питання церковного вчення; це повинні робити священники, а королі повинні слідувати їхнім рішенням у цих питаннях» [88, с. 154]. На думку дослідника, Мацієвич очікував від імператриці Катерини II такого ставлення до ієрархії, яке було за Єлизавети Петрівни, але «німецька принцеса, яка узурпувала російський престол», «задушила інакомислення Мацієвича, що було абсолютно непропорційно його передбачуваному злочину, який полягав у написанні донесень до Синоду» [88, с. 156].

Цікавий компаративно-біографістичний аналіз постаті Арсенія Мацієвича знаходимо в статті болгарського історика архієпископа П. Стефанова «Св. Арсеній Ростовски и Климент Търновски – сравнителен портрет» [72]. Науковець проаналізував подібні та відмінні риси в житті двох видатних ієрархів XVIII-XIX ст. – митрополита Арсенія та Климента Тирновського (болгарського митрополита, активного політичного діяча кінця XIX – поч. XX ст.). Головною метою статті автор називає прагнення об'єктивно оцінити постать митрополита Климента крізь призму порівняння його діяльності з життям Мацієвича. Зокрема, вчений відзначив історіографічну поляризацію поглядів на особистості обох ієрархів.

На думку дослідника, передумови майбутнього конфлікту митрополита зі світською владою були закладені навчанням та культурно-релігійним вихованням Арсенія в Києво-Могилянській академії: «У Київській академії навчали римокатолицькій доктрині папоцезаризму, за якою держава має бути підпорядкована Церкві, а не православному цезаропапізму, який став аксіомою в Росії у XVIII ст.» [72, с. 182]. Науковець також відзначив подібність характерів обох ієрархів. Оцінюючи їхню літературно-просвітницьку

діяльність, П. Стефанов відзначив і помітну тематичну відмінність: тематика творів Климента переважно світська, водночас праці Мацієвича «суто релігійні і служили потребам Православної Церкви» [72, с. 183-184].

Проводячи паралелі між конфліктами з вищою світською владою ростовського ієрарха та тирновського митрополита, дослідник вважає виступ Арсенія Мацієвича проти секуляризації необґрунтованим вчинком: «Теоретично ростовський єпископ має рацію, оскільки 11-те правило Теофілакта Олександрійського, яке має силу канону, наказує, що нічого церковного не можна присвоювати. Але практично його опозиція виявилась донкіхотським анахронізмом, оскільки секуляризація – це неминучий тяжкий борг, який російський народ мав заплатити в Новий час» [72, с. 185]. Загалом такі порівняльно-біографічні дослідження є перспективним напрямом розвитку церковно-історичної науки, який може дати змогу поглянути на діяльність видатних діячів церковної історії під іншим кутом зору.

Поряд із історичними статтями, археографічними публікаціями та філологічними дослідженнями постать Арсенія Мацієвича знайшла широке відображення в наративних монографіях російських, білоруських та канадських дослідників із історії Руської Православної Церкви. На прикладі таких узагальнювальних праць можна простежити одночасне співіснування офіційної церковної та світської історіографії, які мають відмінні між собою погляди на особистість митрополита Арсенія. Проаналізуємо спочатку світську наративну історіографію з історії Руської Православної Церкви.

Підручник для студентів вищих навчальних закладів канадського історика українського походження Д. Поспеловського «Православная церковь в истории Руси, России и СССР» (1996 р.) [65] став результатом активної лекційної діяльності автора в багатьох духовних та світських навчальних закладах як Росії, так і Північної Америки. Попри те що опис історії Руської Церкви XVIII ст. має переважно компілятивний характер (цей факт визнавав і сам автор), цей доробок є цінним досвідом узагальнення церковно-політичного та культурно-ідеологічного життя Православної Церкви в умовах «полицейского государства» [65, с. 127], заснованого політикою Петра I та його наступників. На думку історика, корені церковно-політичних суперечностей держави та Церкви знаходились у політиці «тотализации и секуляризации государства» імператора Петра [там само]. Цитуючи А. Шмемана, дослідник наголо-

шував на тому, що «западный абсолютизм», який виріс «из борьбы государства с Церковью» та затиснув Церкву «в тесные рамки “обслуживания духовных нужд”» [цит. за 65, с. 127], відповідно знайшов своє повне втілення і в церковній політиці більшості російських монархів XVIII ст. Простежується очевидна симпатія автора до «великорусского духовенства» порівняно з «духовенством западнорусским», яке «по духу и по содержанию своего богословия оставалось римо-католическим восточного обряда», та «идеологами лютеранского образца» [65, с. 127-128, 131-133]. Митрополита Арсенія історик характеризує як «страдальца екатерининской эпохи» [65, с. 142]. Загалом Д. Поспеловський приділив увагу лише церковно-політичній діяльності Мацієвича та його виступам проти секуляризаційної політики імперської влади.

Цікавий погляд на постать Мацієвича знаходимо в навчально-методологічному посібнику професора Білоруського державного університету М. Корзуна «История Русской православной церкви (X век – 2000 год)» (2009 р.) [43]. На думку історика, «митрополит Арсений (Мацевич) оказался воинственным противником секуляризации» [43, с. 65]. Неупереджену оцінку виступу ієрарха проти секуляризації автор окреслює шляхом риторичних запитань до читача: «Кто же отказался от православия – императрица или митрополит? Или 100 тысяч восставших крепостных (маются на увазі церковні селяни, які, за словами Катерини II, “во время моей коронации взялись за оружие потому, что они часто терпели тираническое притеснение” – В. Ч.)? Кто из трех названных категорий изменил своему православному мировосприятию?.. Крестьянин надеется на Божью помощь и объясняет свое право получать плоды с обрабатываемой им земли, архиерей – оставит землю РПЦ. В трагической ситуации оказался и Арсений: его сгноили в камере-гробу Ревельской крепости» [там само].

Важливій проблемі державно-церковних відносин присвячено роботу В. Федорова «Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917» [76]. Умовно працю автора можна розділити на дві частини: опис життя Церкви в різних його проявах («система управления», «приход и приходское духовенство», «система духовного образования», «монастыри и монашество», «миссионерская деятельность») та висвітлення «конфессиональной политики российских императоров» [76, с. 5-6]. У методологічному аспекті дослідник використовував переважно наративний, історико-генетичний та історико-структурний методи досліджен-

ня. Позитивною рисою цієї узагальнювальної праці також є наявність великого корпусу документів та матеріалів із життя Церкви в синодальну добу, хронологічних схем та таблиць. Історик надає перевагу аналізу загальних феноменів життя Руської Церкви перед висвітленням біографій визначних діячів церковної історії, тому постаті митрополита Арсенія в цьому наративі приділено незначну увагу. Простежуємо загалом позитивне ставлення науковця до особистості Мацієвича. На думку В. Федорова, «доклады» Арсенія Мацієвича та Амвросія Юшкевича про відновлення патріаршества та проведення реформ у церковному управлінні мали своєю метою «восстановление былого влияния церкви» [76, с. 162], а виступ ростовського ієрарха проти секуляризації церковних маєностей був «последней вспышкой церковной фронды в защиту старых (досинодальных) порядков» [76, с. 165]. Самого ростовського митрополита дослідник називає «яркой и одаренной личностью в русской церковной иерархии», яка «не мирилась с вторжением светских властей в церковные дела» [там само].

Охарактеризуємо тепер відображення діяльності Арсенія Мацієвича в сучасній церковній наративній історіографії. Згадані праці написано переважно для безпосереднього використання в духовних навчальних закладах, і тому завдання морального виховання семінаристів є провідною метою таких узагальнювальних наративів. У роботах професора Московської духовної семінарії прот. В. Ципіна «История Русской Церкви (Синодальный период)» (2004 р.) [82] та «История Русской Православной Церкви: синодальный и новейший период (1700-2005)» [83] коротко подано життєпис митрополита Арсенія. Провідною проблемою в описі життя Арсенія Мацієвича є розгляд позитивних аспектів діяльності ростовського ієрарха. На думку дослідника, засудження Мацієвича стало «крайней межей», переступивши яку «правительство стало относиться к Церкви с бесцеремонностью, которая заставляла вспомнить о временах бироновщины» [83, с. 71; 82, с. 64; 84, с. 114]. Разом із тим В. Ципін характеризує як достовірний факт непідтверджене джерелами свідчення про спротив Арсенія секуляризаційній політиці Петра III [83, с. 64]. Ідентичний текст-опис життя митрополита Арсенія подано в «учебном пособии для общеобразовательных организаций» «История Русской Православной Церкви» (2017 р.) [84, с. 112-114], підготовленому Синодальним відділом релігійної освіти і катехизації Руської Православної Церкви. Очевидно, автори цього посібника вважали історичне вивчен-

ня діяльності Мацієвича необхідною справою й у світських навчальних закладах.

Отже, в сучасній зарубіжній історіографії, присвяченій Арсенію Мацієвичу, спостерігаємо повноцінне відродження історичної біографістики митрополита Арсенія. У методологічному аспекті науковці часто застосовують не лише безпосередньо історичні, а й інтердисциплінарні та філософські методи дослідження, намагаючись вписати діяльність ростовського ієрарха у широкий соціокультурний, суспільно-політичний та культурно-релігійний контекст життя Російської імперії XVIII ст. Водночас простежуються інтереси учених до малорозроблених проблем, таких як душпастирська діяльність Арсенія на чолі ростовської кафедри, його церковно-адміністративна робота в цій єпархії, храмобудівнича діяльність ростовського ієрарха тощо. У цьому дискурсі простежується вузька локалізованість більшості історичних студій, присвячених Мацієвичу, яка обмежується науково-культурними та духовно-релігійними установами Ростова та Ярославля. Так, біографістика Мацієвича, з одного боку, існує як самостійний феномен церковно-історичної науки, а з іншого – розвивається в руслі краєзнавчих студій із вивчення минулого Ростовської та Ярославської землі. Близькість російських істориків до архівних джерел, сприятливі умови для їх археографічно-евристичної діяльності відіграють позитивну роль у розвитку таких досліджень.

Окрім історичних досліджень, на сучасному етапі з'являються філологічні й текстологічні розвідки, в яких аналізується творча спадщина митрополита Арсенія, мистецтвознавчі й культурологічні статті та дисертації, у яких висвітлюються маловідомі аспекти діяльності Мацієвича. Загалом можна говорити про певний «культурницький», «філологічний» та «археографічний» поворот у науковій біографістиці Мацієвича: дослідники надають перевагу вивченню культурної, богословської, духовно-релігійної діяльності Арсенія Мацієвича на основі всебічного аналізу творчої спадщини цього ієрарха. Попри значні здобутки, зарубіжна історіографія, присвячена митрополиту Арсенію, має один важливий недолік: на сучасному етапі дуже слабкими є міжнародні наукові відносини вчених, зокрема, на перших Арсеніївських читаннях (6 березня 2019 р.) [112] були представлені лише російські науковці, попри те що ця конференція була заявлена як міжнародний науково-практичний захід. Розширення досліджуваної проблематики та залучення церковних істориків із інших країн Центрально-Східної Єв-

ропи залишається важливою проблемою розвитку наукової біографістики, присвяченої митрополиту Арсенію Мацієвичу.

3.3. Проблеми та перспективи розвитку біографістичних студій щодо Арсенія Мацієвича

Історична постать митрополита Арсенія була й залишається однією з найбільш неоднозначних та суперечливих у церковно-історичній науці. За зауваженням А. Григор'єва, «никто из архиереев XVIII в. не удостоивался и не удостоивается таких полярных взглядов, как Ростовский архиерей» [22, с. 98]. Як уже було сказано, полярність поглядів на особистість ростовського ієрарха зародилась фактично відразу із виникненням біографістичних студій та відкриттям перших архівних матеріалів, присвячених митрополиту Арсенію. На нашу думку, контраверсійність історичних свідчень про Мацієвича ґрунтується не лише на особистісних поглядах науковців чи впливі соціокультурного середовища, в якому формувався науковий продукт. Від др. пол. XIX ст. й донині в історичній біографістиці Арсенія Мацієвича існує низка проблем як джерелознавчого, так і історико-методологічного та науково-культурного характеру. Спробуємо проаналізувати ці проблемні явища в істобіографії, присвяченій митрополиту Арсенію.

Однією з найважливіших перепон, які заважають об'єктивному та повному дослідженню діяльності митрополита Арсенія, є недостатня вивченість творчої спадщини цього видатного ієрарха. Археографічно-видавнича діяльність істориків була переважно спрямована на введення до наукового обігу тих праць Арсенія Мацієвича, які стосувались його церковно-адміністративної, церковно-політичної та, меншою мірою, полемічної діяльності.

Вагомою джерелознавчою проблемою була й залишається в наш час публікація значного корпусу полемічних праць та проповідей Арсенія Мацієвича, які нині зберігаються в Російській державній бібліотеці у відділі рукописів архіву Троїце-Сергієвої Лаври (Ф.303.П). 12 томів (зошитів) проповідей ієрарха в списках XIX ст., одна з головних полемічних робіт Мацієвича – «Возражение на пашквиль лютеранский называемый “Молоток на книгу *Камень веры*”», листування митрополита Арсенія з архимандритом Геннадієм та декілька його листів до імператриці Єлизавети Петрівни – цей перелік є далеко не повним, оскільки і в наш час до-

слідники виявляють нові матеріали про життя Арсенія Мацієвича у фондах архівів.

Перспективною вважаємо також републікацію творів ієрарха, які були видані за його життя і вже давно стали бібліографічною рідкістю. Серед них декілька «придворних проповідей» митрополита Арсенія, «Слово в день восшествія на престол Елизаветы Петровны», передмова до виправленої Мацієвичем полемічної праці «Феофилактово обличение поморским ответам» тощо.

З одного боку, у тісному зв'язку з окресленою проблемою існує необхідність ретельної зовнішньої та внутрішньої критики джерел, якими послуговується історик у своїй праці. Зокрема, І. Морозкін у статті «Обзор литературы об Арсении Мацеевиче» у 1886 р. зазначав, що тексти донесень митрополита Арсенія до Синоду були опубліковані «с большими погрѣшностями» та «ошибками» [98, с. 3]. Подібні зауваження знаходимо й у роботі свящ. М. Попова «Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский», де автор стверджував про наявність «небрежных ошибок и пропусков» в «Списке о бывшемъ ростовскомъ митрополитѣ Арсеніи съ найденнаго нечаянно листа», яке було видане у «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских» в 1862 р. [62, с. 14]. До появи монографії ці тексти донесень митрополита Арсенія побутували в широкому науковому обігу без фактичних виправлень. У сучасних умовах учений зобов'язаний постійно перевіряти походження історичного джерела, первинність/вторинність наявних у ньому свідчень, співставляти дані джерел із іншими, допоміжними матеріалами, які сприятимуть чіткішому розумінню картини складного життя Руської Церкви XVIII ст.

З іншого боку, поляризованість оціночних бачень науковців часто ґрунтується на обмеженості джерельної бази, яку вони залучали до свого дослідження. Як було проаналізовано в нашій роботі, полярна відмінність поглядів на особистість простежується переважно в наративних монографіях, у яких через широту поставленої проблематики та хронологічні межі дослідження не завжди приділяється належна увага вивченню історичних документів, пов'язаних із життям митрополита Арсенія. Така неоднозначність поглядів, попри поступову нівеляцію в сучасних умовах, трапляється ще досить часто.

Залишається частково не вирішеним питання верифікації історичних свідчень із життя митрополита Арсенія. З огляду на тривале табування постаті Мацієвича як «ворога» імператорської вла-

ди, в історично-інформаційне поле було введено багато переказів, непідтверджених свідчень, які знайшли своє вираження в матеріалах судових справ, порушених проти Арсенія Мацієвича. Сучасний дослідник має бути обережним, особливо в дослідженні останнього періоду життя ростовського ієрарха (1763-1772), оскільки тогочасні джерельні матеріали, особливо особистого характеру, наприклад, листування Катерини II, є дуже заангажованими та потребують ретельної критики.

Попри ґрунтовну вивченість життя Арсенія Мацієвича, у його біографії й донині залишаються окремі білі плями та непідтверджені факти. Найменш вивченими лишаються роки життя митрополита Арсенія на українських теренах та період його перебування в Новгородській єпархії (кінець 1730-х – 1741 рр.). Найсуперечливішим і водночас остаточно не підтвердженим залишається факт забиття до смерті ігумена Ярославського Спаського монастиря Трифона, про що було згадано вище. Лише копітка робота з критичним аналізом безпосередніх джерельних свідчень дасть змогу заповнити ці інформаційні лакуни та виважено проаналізувати суперечливі віхи життя Арсенія Мацієвича.

Значною науково-організаційною проблемою біографістичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу, залишається ізолюваність історичних досліджень у контексті міжнаціональних студій. Зокрема, цей зв'язок виразно простежується на прикладі базування сучасної вітчизняної історіографії на діаспорне українське історіописання, а російської церковно-історичної науки – на напрацювання дореволюційних та емігрантських науковців. Можливо, це негативне явище можна пояснити дуже пізньою інституалізацією зазначених біографічних досліджень. Так, зокрема, перші Арсеніївські читання, присвячені безпосередньо митрополиту Арсенію, пройшли 6 березня 2019 року (!) в Ярославській духовній семінарії [112]. Із 12 доповідей, заявлених на цій конференції, безпосередньо Мацієвичу було присвячено 4 виступи російських істориків. У цьому контексті дуже важливою є налагодження міжнаціональної комунікації дослідників життя й діяльності митрополита Арсенія Мацієвича: українських, російських, польських, істориків Церкви. Ця наукова взаємодія може закласти міцний фундамент як для розширення науково-історичних досліджень, так і для загальної популяризації постаті ростовського ієрарха в сучасному соціокультурному житті суспільства.

Перспективними в історико-методологічному аспекті залишаються не лише біографістичні розвідки, а й загальноісторичні наративи, написані на основі історико-структурного, історико-типологічного, культурологічного наукових підходів. Маловивченими залишаються такі аспекти дослідження, як повсякденне життя й побут українських ієрархів, які служили в російських синодальних умовах, мемористичні студії, присвячені аналізу історичної пам'яті про складні події державно-релігійного життя Російської імперії XVIII ст.

Іншою, не менш важливою проблемою є необхідність відродження вітчизняних церковно-історичних студій, присвячених митрополиту Арсенію. Безперечно, церковно-політичні, суспільно-політичні, релігійні погляди митрополита Арсенія та його світогляд загалом формувались переважно під час його навчання в західноукраїнських колегіях, Києво-Могилянській академії, пастирської й проповідницької діяльності в Новгород-Сіверському Спаському монастирі – в умовах соціокультурного оточення «конституційно-монархічної» Речі Посполитої. Місцеві українські архіви є дуже перспективними для археографічно-евристичної діяльності, оскільки саме в них могли відкластись цінні матеріали, які б дозволили більш ґрунтовно проаналізувати найменш вивчений і водночас дуже цікавий «український» період життя Арсенія Мацієвича. Саме в цих, відносно ліберальних культурних та суспільно-політичних умовах, і формувався традиційний «консерватизм» українських архієреїв, які з власної волі чи проти неї служили в Росії як вищі церковні ієрархи.

Попри значущість цієї особистості в історії Російської та Української Православної Церкви, роботи, присвячені видатному ієрарху, у вітчизняній церковно-історичній науці переважно обмежуються окремими літературно-публіцистичними працями, історіографічними, агіографічними статтями та побіжними згадками в наративних працях з історії Української Церкви (які були проаналізовані вище). Під час написання роботи ми не виявили жодної наукової дисертації, яка була б захищена в Україні й присвячена безпосередньо дослідженню діяльності митрополита Арсенія. Українські науковці приділяли увагу постаті Арсенія Мацієвича переважно в контексті аналізу життя вищої української ієрархії в російських синодальних умовах XVIII ст.

Отже, перед вітчизняною історичною наукою стоїть важливе завдання – відродження наукового інтересу до постаті цього видат-

ного церковно-суспільного діяча, якому судилося стати одним із найсуперечливіших постатей церковної історії Російської імперії XVIII ст.

ВИСНОВКИ

Визначний церковно-адміністративний діяч, богослов, місіонер, ростовський митрополит українського походження Арсеній Мацієвич увійшов в історію як один із найяскравіших та неординарних ієрархів Руської Православної Церкви XVIII ст. Складний час, у який жив митрополит Арсеній, став важливою епохою в житті Церкви та ознаменувався глибокими перетвореннями: секуляризацією церковно-монастирських маєтностей (у 1764 та 1786 рр. ця реформа була здійснена відповідно на російських та українських землях імперії) та загальною уніфікацією релігійно-культурного життя. Найгостріше світоглядно-ментальна та церковно-політична конфліктність між світською імперською та церковною владою у др. пол. XVIII ст. позначилась у виступі проти секуляризації в 1763 р. митрополита Ростовського Арсенія, за що його було засуджено Катериною II до багаторічного ув'язнення та фактично – смертної кари, що було тоді безпрецедентним явищем. Відповідно, активна діяльність Арсенія Мацієвича та його трагічна доля стали основними причинами вивчення постаті цього ієрарха істориками Церкви з др. пол. XIX ст.

Перші науково-історичні розвідки, присвячені митрополиту Арсенію, почали з'являтися у 60-х рр. XIX ст. Джерелознавчі праці І. Чистовича, В. Барсова, М. Пекарського, В. Іконникова, А. Титова та інших дослідників заклали фундамент для подальших біографістичних студій. Дуже швидко постать Арсенія Мацієвича, його протисекуляризаційна діяльність та світогляд стали предметом наукових дискусій – на сторінках періодичних видань («Ярославские епархиальные ведомости», газети «День», «Чтения общества истории и древностей Российских» тощо) з'являються рецензії, історіографічні огляди, присвячені біобібліографії Арсенія Мацієвича. У цей період у наукових працях спостерігаємо досить міцні зв'язки між різними видами історіографічних джерел (науковими статтями, періодичними виданнями, монографіями), що дає змогу проаналізувати історіографічні оцінки та провідні методології дослідження. Найбільш ґрунтовними працями про життя та діяльність митрополита Арсенія стали дві монографії свящ. М. Попова: «Арсений Мацеевич и его дело» та «Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский», у яких цілісно опрацьовано всі відомі на той час автору джерельні свідчення та історичні праці, присвячені Мацієвичу.

Поряд із численними роботами, присвяченими безпосередньо Арсенію Мацієвичу, церковні історики імперської доби приділили значну увагу діяльності цього ієрарха в узагальнювальних роботах із історії Церкви. Такі великі наративи – роботи архієп. Філарета Гумілевського «История Русской Церкви» та «Обзор русской духовной литературы», «Руководство к русской церковной истории» П. Знаменського, «Руководство по истории Русской Церкви» О. Доброклонського – акумулювали здобутки джерелознавчих та біографістичних студій др. пол. XIX ст., присвячених Мацієвичу. У методологічному аспекті наративні монографії з історії Церкви переважно були написані на основі використання історико-генетичного, структурного та дещо рідше – типологічного й біографічного методів. Водночас ці роботи, через їхню суспільно-освітню значущість (тобто широке використання в духовних та світських навчальних закладах), підлягали жорсткій цензурі, тому інтерпретацію діяльності ростовського ієрарха в цих творах не завжди можна вважати повною мірою відповідною дійсним авторським поглядам. Із кін. 1880-х рр. простежується помітна компілятивність написання праць із історії Церкви, що відповідно позначалось і на розумінні постаті Мацієвича: дослідники висвітлювали проблемні аспекти життя Руської Церкви XVIII ст. більш суб'єктивно та подекуди – тенденційно. Але, попри недоліки, численні роботи істориків Церкви сприяли подальшим науковим дослідженням цієї теми.

Після Лютневої революції 1917 р., більшовицького заколоту, поразки Білого руху та Українських визвольних змагань, Другої світової війни відбулась масова еміграція української та російської інтелігенції до країн Західної Європи, Північної Америки та Далекого Сходу. В українському та російському історіописанні одночасно співіснували марксистська та діаспорна історіографія, які радикально відрізнялись між собою науковими парадигмами, методологією дослідження та поглядами вчених на розвиток історії Церкви.

Аналізуючи постать митрополита Арсенія крізь призму радянської історіографії, потрібно пам'ятати, що праці цього періоду не можуть претендувати на об'єктивну оцінку, оскільки автори цих робіт апріорі ставили головним своїм завданням не пошук історичної правди, а культурно-ідеологічну боротьбу з Церквою як «опіумом для народу». Особливо це простежується в праці «Церковь в истории России. Критические очерки» під гол. ред. М. Смирнова

та другому томі роботи І. Кривелева «История религий. Очерки в двух томах». Часто монографії з історії Церкви з'являлись на замовлення атеїстичних видавництв та суспільних організацій, що зумовило значний вплив фактора соціального замовлення на авторську позицію в цих роботах. Із позиції критичного аналізу джерел та ґрунтовної характеристики постаті Арсенія Мацієвича марксистська російська історіографія не дала жодних здобутків. Винятком становили праці М. Нікольського «История русской церкви» та колективна монографія «Русское православие: веги истории» за ред. А. Клібанова, у яких автори намагались об'єктивно проаналізувати життя та діяльність митрополита Арсенія на основі опрацювання історичних джерел.

Одночасно з радянськими церковно-історичними студіями існувала діаспорна українська та російська церковна історіографія, яка зробила вагомий внесок у розвиток церковно-історичної науки. Постать Арсенія Мацієвича була однією з найсуперечливіших у церковній емігрантській історіографії ХХ ст. Простежується значна відмінність історичних поглядів на цього ієрарха в порівняльному дискурсі між українськими та російськими культурно-релігійними осередками. У перших постать Арсенія Мацієвича сприймалась як своєрідний символ протесту українських ієрархів проти суспільно-політичної, економічної та духовно-культурної секуляризаційної політики імперської влади. У цьому контексті І. Огієнко, Д. Дорошенко, І. Власовський приділяли увагу дослідженню особливостей життя Української Церкви в синодальних умовах, аналізували церковно-політичну, адміністративну, культурно-релігійну діяльність ростовського митрополита крізь призму тодішньої «української церковної ідеології». Саме в українському емігрантському середовищі активно розроблювались біографістичні студії, які були покликані довести широкому загалу існування особливо-го, притаманного українцям церковно-культурного буття в усіх політично-історичних умовах життя українського народу.

Навпаки, в російських православних семінаріях можемо спостерігати «подвійність» у трактуванні діяльності Арсенія Мацієвича: з одного боку, автори монографій-підручників визнавали цього ієрарха прикладом послідовно твердої людини, яка пройшла тяжкий життєвий шлях і змиралась перед Божою волею. З іншого боку, деяким науковцям цих емігрантських осередків (М. Тальбергу, А. Карташову) було притаманне критичне ставлення до протисекуляризаційного виступу Арсенія Мацієвича як абсолютно необґрун-

тованого вчинку, який свідчив про недалекоглядність, непоступливість та негативні особистісні якості цього ієрарха.

Після розпаду Радянського Союзу та занепаду марксистської історичної парадигми в соціокультурному середовищі пострадянських республік сталися глибокі науково-методологічні трансформації. Церковно-історична наука відновила як повноцінний та перспективний напрям досліджень. Відбулось відродження й українських церковно-історичних студій. Разом із тим сучасний етап українських історичних біографістичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу, є дуже фрагментарним як за широтою поставлених проблем, так і за кількістю наукових праць. У роботах архієп. Ігоря Ісиченка, П. Яроцького та ін. авторів можна знайти лише побіжні згадки про життя митрополита Арсенія. У руслі нашого дослідження більш ґрунтовними є історичні розвідки С. Кагамлик, присвячені аналізу різноманітних аспектів життя української ієрархії в умовах російського синодального устрою XVIII ст., та її докторська дисертація «Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри», у якій постаті Арсенія Мацієвича приділено значну увагу. Загалом сучасній вітчизняній історіографії притаманна послідовно апологетична оцінка діяльності митрополита Арсенія. На нашу думку, перед українською історичною наукою постає необхідність цілісного історичного аналізу та переосмислення характеристики митрополита Арсенія Мацієвича.

Сучасна зарубіжна історіографія митрополита Арсенія репрезентована переважно російськими науковцями. У наш час значно активізувались історичні студії, присвячені митрополиту Арсенію, і помітно диференціацію проблем дослідження. У роботах біографів Мацієвича – А. Віденєвої, А. Григор'єва, прот. О. Митрова, С. Шустрова – аналізується широке коло питань, таких як церковно-адміністративна діяльність митрополита Арсенія на чолі ростовської кафедри, богословсько-полемічні погляди ієрарха, його катехизаційна праця тощо. З'являються також філологічні розвідки, присвячені лінгвістичному аналізу проповідницької спадщини ростовського ієрарха. Загалом спостерігаємо певний джерелознавчий, культурологічний та філологічний поворот у наукових дослідженнях, присвячених митрополиту Арсенію.

Сприятливим фактором для російських істориків є близькість джерельної бази та архівних матеріалів, які переважно сконцентровані в ДКУ ЯО ДАЯО, РПБ, РДІА та інших архівних установах Ро-

сійської Федерації. Разом із тим історичні студії, присвячені Арсенію Мацієвичу, мають переважно локалізований характер – це насамперед Ярославська духовна семінарія та музей-заповідник «Ростовський Кремль», на базі яких відбувається більшість історичних досліджень життя та діяльності митрополита Арсенія.

Отже, сучасна біографістика, присвячена митрополиту Арсенію, має низку проблем, таких як необхідність публікації та введення до наукового обігу всієї творчої спадщини Мацієвича, верифікація суперечливих фактів та дослідження лакун у біографії ієрарха, розвиток та популяризація міжнаціональних історичних досліджень, відродження вітчизняних історичних студій із вивчення життя та діяльності митрополита Арсенія.

Дослідження постаті Арсенія Мацієвича залишається перспективним напрямом розвитку церковно-історичної науки, який дасть змогу краще зрозуміти складне церковно-політичне, духовно-культурне та суспільне життя Православної Церкви в Російській імперії XVIII століття.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

РПЦ – Російська Православна Церква

РПЦЗ – Російська Православна Церква за кордоном

МДАМІС – Московський державний архів Міністерства іноземних справ

РДІА – Російський державний історичний архів

РДАДА – Російський державний архів давніх актів

ДКУ ЯО ДАЯО – Державна казенна установа Ярославської області «Державний архів Ярославської області»

РПБ – Російська публічна бібліотека

УКУ – Український католицький університет

КДАіС – Київська духовна академія і семінарія

КПБА – Київська православна богословська академія

ПСТДУ – Православний Свято-Тихонівський державний університет

ПЗЗРІ (ПСЗРИ) – Повне зібрання законів Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1. Алексеев А. Арсений Мацеевич // Православная энциклопедия. М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. Т. III. С. 387-392.
2. Алитова Р.Ф. Региональные особенности ростовский церковной архитектуры XVIII в. Автореферат диссертации... кандидата искусствоведения. 18.00.01. М., 2006. URL: <http://tekhnosfera.com/regionalnye-osobennosti-rostovskoy-tserkovnoy-arhitektury-xviii-veka>.
3. Анашкин Д.П., Цуриков В., диак. Джорданвильский во имя Святой Троицы мужской монастырь // Православная энциклопедия. 2007. Т. XIV. С. 539-544.
4. Пути преодоления религии // *Настольная книга атеиста* / [С.Ф. Анисимов, Н.А. Аширов, М.С. Беленький и др.] / под общ. ред. С.Д. Сказкина. 9-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1987. 431 с., ил. [Электронный ресурс]. URL: <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z000000/st054.shtml>.
5. Арсений Мацеевич, митр. Увещание Мошенскому игумену Иоасафу // Православный собеседник. 1861. Т. 3. Окт. С. 183-205.
6. Баскаков О.О. Идеология русской монархической эмиграции 20–30-х годов XX века. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. На правах рукописи. – М.: Московский университет имени М.В. Ломоносова, 1999.
7. Велитченко Н., Масленников А. Деятельность митрополита Арсения (Мацеевича) на Ростовской кафедре (по материалам «Ярославских Епархиальных ведомостей») / Н.С. Велитченко, А.В. Масленников // Четвертые Алмазовские чтения: Роль творческой личности в развитии провинциального города. Материалы международной научной конференции (10-11 ноября 2006 г.). Ярославль: Ремдер, 2007. С. 332-340.
8. Виденеева А. Источники по истории Ростовского архиерейского дома в фондах РГАДА // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 1993 г. Ростов: Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль», 1994. С. 152-154. URL: <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-1993g-rostov-1994/a-e-videneeva-istochniki-po-istorii-rostovskogo-arkhiereyskogo-doma-v-fondakh-rgada-s-152-154/>.
9. Виденеева А. О первых годах правления митрополита Арсения на Ростовской кафедре // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 2001 г. Ростов: Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль», 2002. URL: <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-2001g-ros>

tov-2002/videneeva-a-e-rostov-o-pervykh-godakh-pravleniya-mitropolita-arсениya-na-rostovskoy-kafedre-s-120/.

10. Виденеева А. Ростовские соборы в XVIII веке (до перевода архиерейского дома в Ярославль) // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 1995 г. Ростов: Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль», 1996. С. 153-159. URL: <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-1995g-rostov-1996/videneeva-a-e-rostov-rostovskie-soboryane-v-xviii-veke-do-perevoda-arkhiereyskogo-doma-v-yaroslavl-s-153-159/>.

11. Виденеева А. Структура Ростовского архиерейского дома в XVIII веке // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 1996 г. Ростов: Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль», 1997. С. 117-121. URL: <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-1996g-rostov-1997/a-e-videneeva-rostov-struktura-rostovskogo-arkhiereyskogo-doma-v-xviii-veke-s-117-121/>.

12. Виденеева А. Штаты церковно-административных учреждений Ростовской епархии в 1743-1763 гг. // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 1994 г. Ростов: Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль», 1995. С. 164-170. URL: <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-1994g-rostov-1995/a-i-videneeva-shtaty-tserkovno-administrativnykh-uchrezhdeniy-rostovskoy-eparkhii-v-1743-1763-godakh-s-164-171/>.

13. Виденеева А. Митрополит Арсений (Мацеевич) на Ростовской кафедре: к постановке проблемы // Вестник Ярославской духовной семинарии. Вып. 1. Ярославль: Ярославская духовная семинария, 2019. С. 32-39.

14. Виденеева А.Е. Ростовский архиерейский дом и система епархиального управления в XVIII веке. Автореферат диссертации... кандидата исторических наук. 07.00.02. Ярославль, 2001. URL: <https://www.disserscat.com/content/rostovskii-arkhiereiskii-dom-i-sistema-eparkhialnogo-upravleniya-v-xviii-veke>.

15. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: [в 4 т., 5 кн.]. Бовнд-Брук, Нью-Йорк, 1959 / Іван Власовський / Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату. Репр. вид. К.: [б.в.], 1998. Т. III. 389, [1] с.: іл.

16. Глубоковский Н.Н. За тридцать лет. М., 1907.

17. Голубцов В., свящ. Русская православная диаспора во второй половине XX века. М.: М-Принт, 2004. 228 с. [Электронный ресурс]. URL: http://www.odinblago.ru/istoriya_rpc/RusOrthoDiasporaXXv/1/.

18. Історія Української Православної Церкви. [Гордієнко Д., Клос В., Мицик Ю. та ін.]. К.: Фоліо, 2019. 256 с.

19. Григорьев А.Б. «Катехизис» митрополита Арсения Мацеевича в ряду рукописных и печатных катехизисов XVIII в. // Филаретовский аль-

манах. М., 2011. Вып. 7. С. 163-174. [Электронный ресурс]. URL: http://pstgu.ru/download/1395997039.6_grigoriev.pdf.

20. Григорьев А.Б. Загадки сочинения «Молоток на книгу “Камень веры”» // Филаретовский альманах. Вып. 8. М., 2012. С. 97-148.

21. Григорьев А.Б. О формировании внецерковного предания и народного почитания священномученика Арсения (Мадиевича), митрополита Ростовского и Ярославского на примере «1762 года выписки из последовавших в нынешнем году случившихся новостей» // Румянцевские чтения-2014: материалы междунар. науч. конф. (15-16 апр. 2014) / Рос. гос. б-ка. М.: Пашков дом, 2014. Ч. 1. С. 186-193.

22. Григорьев А.Б. Священномученик Арсений (Мацеевич) в гражданском, уголовном и церковном судебном процессе // XVIII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. М., 2008. С. 98-107. [Электронный ресурс]. URL: <http://pstgu.ru/download/1280829562.grigoriev.pdf>.

23. Григорьев А.Б. Сочинения блаженного Августина как аргумент в полемическом богословии сер. XVIII в. // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. 2016. Вып. 5 (72). С. 75-85.

24. Диомид (Дзюбан), еп. Митрополит Арсений (Мацеевич): историко-религиозный очерк. М.: Зеркало, 2001.

25. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви. М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории, 2001. 936 с.

26. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 69 с.

27. Знаменский П.В. История Русской Церкви. Учебное руководство. М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей истории, 2000. [Электронный ресурс]. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/11939-Руководство-к-русской-церковной-истории.pdf>.

28. Ісиченко І., архієп. Агіологічний вимір української православної ідентичності. Доповідь на симпозіумі «Українське православ'я в родині світових православних християнських церков: минуле, сучасне, майбутнє» (Торонто, 8-10 травня 2014 р.). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/site/abpihorisichenko/reports/agiologichniy-vimir-ukraienskoie-pravoslavnoie-identichnosti>.

29. Ісиченко Ігор, архієп. Історія української літератури: епоха бароко XVII-XVIII ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, рекомендований Міністерством освіти і науки України. Львів-Київ-Харків: Святогорець, 2011. 568 с.

30. Ісиченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. Видання третє, виправлене та доповнене. К.: Акта, 2008. 445 с.

31. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць (відповід. ред. П. Яроцький). К.: Четверта хвиля, 1997. 292 с.

32. Історія української літератури: у 12 т. / редкол.: Віталій Дончик (голова) [та ін.]; Нац. акад наук України, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка НАН України. К.: Наукова думка, 2013 / Т. 2: Давня література (друга половина XVI-XVIII ст.) / [М. Сулима та ін.]; наук. ред.: Віра Сулима, Микола Сулима. 2014. 838, [33] с.: іл. 300 пр.

33. Гагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження. // Українознавчий альманах. № 4, 2013, с. 157-161 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2013.

34. Гагамлик С. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність церковних ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. Випуск 16, 2012 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2012.

35. Гагамлик С. Діяльність української православної ієрархії як чинник інтеграції українського суспільства (від імперії до сучасності) // Українознавчий альманах. Випуск 19, № 1, 2018/5/10, с. 126-129 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2018.

36. Гагамлик С.Р. Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01: історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. К., 2018. 727 с. [Електронний ресурс]. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kahamlyk_S_vitlana/Ukrainska_pravoslavna_iierarkhiia_rannomodernoho_chasu_intelektualnyi_ta_dukhovnyi_vymiry.pdf.

37. Карташев А. Реформа, реформация и исполнение Церкви. Петроград: Изд-во «Корабль», 1916. 65 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/15801-Реформа-реформация-и-исполнение-Церкви.pdf>.

38. Карташев А. Церковь в ее историческом исполнении. Доклад, прочитанный на англо-русской конференции в Хай-Ли 24 июня 1934 г. [Електронний ресурс]. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/tserkov-v-ee-istoricheskoy-ispolnenii/.

39. Карташев А. Церковь и государство. [Електронний ресурс]. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/tserkov-i-gosudarstvo/.

40. Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви: в 2 т. М.: Терра, 1992. Т. II. 569 с.

41. Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви: в 2 т. М.: Терра, 1992. Т. I. 686 с.

42. Кислашко О., прот. Вступ; Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський / Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України прославлених. К.: Грамота, 2007. 328 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://parafia.org.ua>.

org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh//arsenij-matsijevych-myro-polyt/.

43. Корзун М.С. История Русской православной церкви (X век – 2000 год): учеб.-метод. комплекс для студентов ист. фак. Минск: БГУ, 2009. 259 с.

44. Корсак І.Ф. Таємниця святого Арсенія: роман-есеї / Іван Корсак. К.: Ярославів Вал, 2010. 168 с.

45. Крывелев И.А. История религий. Очерки в двух томах. Т. 2. М.: Мысль, 1976.

46. Лотоцкий О. Нарис історії автокефальних Церков. Праці Українського наукового інституту. Серія правнича; Т. 30, кн. 4. Варшава, 1938. [3], 550, [9] с.

47. Малицкий П.И. Руководство по истории Русской Церкви. М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории, 2000. 464 с.

48. Малыхин К.Г. Русское зарубежье 20-30-х годов XX века: оценка большевистского реформирования России: учебник / Южный федеральный университет. Ростов-на-Дону-Таганрог, 2017. 216 с.

49. Мануил (Лемешевский), митр. Арсений, митрополит Ростовский (Мацеевич Александр) // Русские православные иерархи. Том 1. [Электронный ресурс]. URL: <https://pravoslavie.ru/5201.html>.

50. Масленинников А. Борьба митрополита Арсения (Мацеевича) против государственно-церковной политики во второй половине XVIII века / под ред. д-ра ист. наук В.М. Марасановой, канд. ист. наук Е.В. Спиридоновой. / Яросл. гос. ун-т. Ярославль: ЯрГУ, 2008. Вып. 12. 200 с. С. 108-110.

51. Митров О., прот. Житие священномученика Арсения (Мацеевича; 1697-1722), митрополита Ростовского. Тверь, 2001.

52. Митров О., прот. Церковная политика императрицы Екатерины II на примере жития священномученика Арсения (Мацеевича) // Доклад на XIX Международных Рождественских образовательных чтениях. URL: http://www.fond.ru/index.php?menu_id=394&menu_parent_id=358&show_date=1&category_id=30&article_page_content=0&show_preview_img=0&show_file_list=1&flag=ajax&page=1®ime=site&content_id=169.

53. Морошкин И.Я., свящ. Арсений Мацеевич, митр. Ростовский, в ссылке в 1767-1772 г. // Русская старина. 1885. Т. 45. С. 311-338, 611-628.

54. Никольский Н.М. История русской церкви / предисловие Круглова А.А. Минск: Беларусь, 1990. 541 с.: ил. [репринтная публикация издания 1931 г.].

55. Огієнко І. (архієп. Іларіон). Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. Т. II. С. 118-121.

56. Огієнко І. (митр. Іларіон). Іконоборство. Історико-догматична монографія. Виклади в Православній Духовній Академії при Колегії

св. Андрея у Вінніпегу. Вінніпег: Консисторія Українсько-Греко-Православної Церкви в Канаді, 1954. 239 с.

57. Огієнко І. (митр. Іларіон). Життєписи великих українців / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. К.: Либідь, 1999. 672 с.

58. Огієнко І. (митр. Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1964. 279 с.

59. Огієнко І. (митр. Іларіон). Святий Димитрій Туптало: його життя і праця. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1960. 224 с.

60. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. З малюнками і портретами видатних українських діячів. Видання третє, репринтне. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1970.

61. Петрущак І. Канонізація святих на соборах Української Православної Церкви Київського Патріархату 1996-2013. Магістерська робота за спеціальністю 041 – богослів'я / Київська Православна Богословська Академія. Богословський факультет. К., 2018. [Електронний ресурс]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ifeHRTiR29XvrDM1itVOmHxLiMfbyc2/view>.

62. Попов М., свящ. Изгнанный правды ради. Жизнь святителя Арсения (Мацеевича). Репринтное воспроизведение издания: *Попов М., свящ. Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский*. СПб., 1905.

63. Попов М., свящ. Арсений Мацеевич и его дело. СПб.: Тип-я М. Фроловой, 1912. 591+88 с.

64. Поселянин Е. Очерки из истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке. СПб., 1902. [Репринт. изд.: М.: Талан, 1998]. 190 с.

65. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. М.: Библейско-богословский институт св. Андрея Первозванного, 1996. 408 с.

66. Русак В. История Российской Церкви. Джорданвилль, 1993. 580 с.

67. Русское православие: вехи истории / ответств. ред. Клибанов А. М.: Политиздат, 1989. 719 с.

68. Сарни М. Русская Церковь в Лондоне. От Петра Великого до наших дней. Лондон: Изд-во «Альфа», 2012. 81 с.

69. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917 гг. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1999. 954 с.

70. Снегирев И. Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский, с его портретом // Русские достопамятности. Выпуск четвертый. М.: Тип-я Бахметева, 1862. С. 1-40.

71. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения: в 18 кн. М.: Голос; Колокол-Пресс, 1993-1998 // Кн. 13: История России с древнейших времен. Т. 25-26 / Отв. ред. Копцова В.В. М.: Голос; Колокол-Пресс, 1998. 664 с., 1 л. портр. [Електронний ресурс]. URL: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/25_03.html.

72. Стефанов Шумен, архим. Св. Арсений Ростовски и Климент Търновски – сравнителен портрет // Мир православия. Волгоград, 2002. Вып. 4. С. 181-191.

73. Сумароков Е. Лекции по истории Русской Церкви. Харбин: Харбинский епархиальный совет; Из-во «Т-во Заря», 1945. Т. II. 401 с.

74. Сушко А.В. Духовные семинарии в России (до 1917) // Вопросы истории. М.: Изд-во РАН, 1996. № 11-12. [Электронный ресурс]. URL: <http://annales.info/rus/small/seminar.htm>.

75. Тальберг Н. История Русской Церкви. Jordanville, N.Y.: Тип-я прп. Иова Почаевского; Holy Trinity monastery, 1959. [Репринт. изд. Сретенского монастыря: М, 1997]. 924 с.

76. Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. М.: Русская панорама, 2003. 480 с., 11 табл., 153+540 библ.

77. Филарет (Гумилевский), архиеп. История Русской Церкви. Период пятый: Синодальное управление (1721-1826). М.: Тип-я. Готье и Монигетти, 1848. 198 с.

78. Филарет (Гумилевский), архиеп. Обзор русской духовной литературы. Книга первая и вторая / изд. третье, с поправками и дополнениями автора. СПб.: Изд-е книгопродавца И.Л. Тузова, 1884. [Репр. изд. СПб.: Аксион эстин, 2007]. 511 с.

79. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. Париж: YMCA-PRESS, 1983. С. 365-367.

80. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки / ответ. ред. доктор ист. наук Н.А. Смирнов. М.: Наука, 1967. 336 с.

81. Цыпин В., прот. Епархиальное управление и епископат Русской Православной Церкви. 1700-1999 // Православная энциклопедия. М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. Т. «Специальный том». 656 с.

82. Цыпин В., прот. История Русской Церкви. Синодальный период. Учебное пособие для 4 класса семинарии. Сергиев Посад, 2004. 214 с.

83. Цыпин В., прот. История Русской Церкви: Синодальный и новейший периоды / 4-е изд. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. 816 с.

84. История Русской Православной Церкви: учеб. пособие для общеобразоват. организаций / [В.А. Цыпин, Г.В. Демидов, И.В. Метлик и др.]. М.: Просвещение, 2017. 255 с.

85. Чтения при Московском обществе истории и древностей Российских. М., 1862. Кн. II. С. 25-39.

86. Шарканов Н. Церковно-государственные отношения второй половины XVIII века сквозь призму биографии митрополита Ростовского Арсения (Мацеевича) // Вестник Омской православной духовной семинарии. 2018. № 1(4). Омск, 2018. С. 66-72.

87. Юбилейный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви. Храм Христа Спасителя 13-16 августа 2000 года. Материалы. / Изда-

тельский совет Московского Патриархата. Благотворительный фонд «Рож-дество-2000». М., 2001. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/423846.html>

88. Drozdek A. Polemics of Arsenii Matseevich // Roczniki teologiczne. Tom LXII, zeszyt 7. 2015. Lublin, 2015. S. 137-157.

2. ЛІТЕРАТУРА

89. Поселянин Е. // *Энциклопедия «Русская цивилизация»*. [Электронный ресурс]. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/russian_history/11029/ПОСЕЛЯНИН.

90. Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії // Записки чина св. Василя Великого. Рік III. 1926. Том II. Жовква: Печатня отців-василіян у Жовкві, 1927. 488 с. С. 425-431.

91. Кагамлик С. Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень // Українознавчий альманах. № 10, 2012, с. 61-66 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2012.

92. Власовський І. Пропам'ятна книга. Ред. прот. Ф. Кульчинський, М. Муха. – Торонто: Видання українського православного братства св. Володимира, 1974.

93. Лебедев А.П. Краткий очерк хода развития церковно-исторической науки у нас в России: [Вступительная лекция по истории Церкви в Московском ун-те] // Богословский вестник. 1895. Т. 4. № 12. С. 289-321.

94. Макарий (Веретенников), архим. Евгений Николаевич Сумароков (1884 – ?). О жизни и трудах этого ныне забытого церковного историка и писателя // Московский журнал. История государства российского. М., 2015. № 12 (300). [Электронный ресурс]. URL: http://stsl.ru/library/Vozvrashhenie_imeni_Evgenij_Sumarokov.pdf.

95. Мельков А.С. Развитие церковно-исторической науки в России до начала XX века // Журнал Московской патриархии. 2003. № 2. [Электронный ресурс]. URL: <http://isgi.ru/article/melkov-razvitie-cerkovno-istorii-cheskoj-nauki-v-rossii>.

96. Митров О., прот. Священномученик Арсений (Мацеевич), митрополит Ростовский: корпус письменных источников // Вестник архивиста. Российский историко-архиведческий журнал. 2016. № 1. М., 2016. С. 8-29. URL: <http://www.vestarchive.ru/2014-1/3284-sviashennomychenik-arsenii-maceevich-mitropolit-rostovskii-korpys-pismennyh-istochnikov.html>.

97. Митров О., прот. Священномученик Арсений (Мацеевич, 1697-1772) в документах архивного фонда Российской Федерации. Аналитический обзор // Вестник архивиста. Российский историко-архиведческий журнал. 2016. № 4. М., 2016. С. 8-24. URL: <http://www.vestarchive.ru/2016-4/3446-sviashennomychenik-arsenii-maceevich-16971772-mitropolit-rostovskii-v-dokumentah-arhivnogo-fo.html>.

98. Морошкин И.Я., свящ. Обзор литературы об Арсении Мацеевиче // «Библиограф», числа 2-4. СПб., 1886.

99. Наумова Г.Р. История исторической науки. Историография истории России: в 2 ч. М.: Юрайт, 2018. Часть 1: учебник для академического бакалавриата. С. 121. [Электронный ресурс]. URL: https://studme.org/271527/istoriya/istoricheskaya_nauka_seredine_vtoroy_pолоvine_veka.

100. Онищенко И. Архиепископ Филарет (Гумилевский) как церковный историк. Сергиев Посад, 2000. [Электронный ресурс]. URL: <http://sofia-sfo.ru/sites/default/files/img/filaret-gumilevskii.doc>.

101. Руднев М.А. Дело Арсения Мацеевича как «индикатор» идеологии церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. № 25 (1), 2017, с. 182-188. Дніпро, 2017.

102. Сикорская Н.А. Архиепископ Черниговский Филарет (Гумилевский) как историк Церкви // Молодежь и Церковь: проблемы и идеи. (По материалам Первых Свято-Филаретовских чтений). Межвузовская ассоциация молодых исследователей-филологов. М., 2006. 134 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.mamif.org/stfilaret/sikorskaja.htm>.

103. Солнцев Н.И. Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История Русской Церкви» // Вестник Нижегородского государственного университета имени Н.И. Лобачевского. Отечественная история. Нижний Новгород, 2003. № 2. С. 154-161.

104. Соловьев И. Профессор П.В. Знаменский как историк Русской Церкви // П.В. Знаменский. История Русской Церкви. Учебное руководство. М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей истории, 2000. С. 8. [Электронный ресурс]. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/11939-Руководство-к-русской-церковной-истории.pdf>.

105. Тельчаров А.Д. Архивоведение: конспект лекций. М.: Приориздат, 2004. 156 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://knigi.link/delo-bibliotekovedenie-bibliotechnoe/1vliyanie-reform-aleksandra-arhivnoe-15473.html>.

106. Цуриков В., прот. Архив Свято-Троицкий духовной семинарии (Джорданвилль, США) как источник изучений истории Русской Церкви XX столетия. Автореф. канд. дисс. [Электронный ресурс]. URL: http://history-md.ru/publ/arhiv_svyato-troitskoy__37.html.

107. Цуриков В., диакон. К вопросу об архивном наследии зарубежного Православия // Новый Журнал. 2005. № 241. С. 312-316

108. Цуриков В.А. Наследие княжны Веры Константиновны в коллекциях Джорданвилля // Княжна Вера Константиновна. К 100-летию со дня рождения. СПб., 2007.

109. Цуриков В., протоиерей. Проект микрофильмирования ряда архивных коллекций Свято-Троицкой духовной семинарии // Листок Свято-Троицкой семинарии. 2009. № 1 (25). С. 2-6

110. Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності // Історіографічні дослідження в Україні. № 24. К., 2014. С. 73-96.

111. Tsurikov V. 'Hidden Slavica: Collections of Slavic Religious, Ethnic, and Cultural Materials at Holy Trinity Seminary and Monastery,' in A. Shmelev, ed. // Slavic and East European Information Resources. Tracking a Diaspora: Emigrés from Russia and Eastern Europe in the Repositories. Vol. 7, No. 2/3. 2006. P. 29-48.

3. ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

112. В Ярославской духовной семинарии прошли Арсениевские чтения. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.uchkom.info/nauchno-issledovatel'skaya-rabota/nauchnye-meropriyatiya/v-yaroslavskoy-dukhovnoy-seminarii-proshli-arsenievskie-cheniya/>.

113. Електронна бібліотека «Україніка» Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3DUKR0005565%3C.%3E&&S21FMT=fullwebr>.

114. Епископ Диомид не сумел защитить диссертацию, так как списал ее с чужой книги, рассказали в Московской духовной академии // Интерфакс-Религия. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=25172>.

115. Інститут історії Церкви Українського католицького університету (офіційний сайт). URL: <http://ichistory.org.ua/iic/>.

116. Колегія святого Андрея. Про Колегію. Історія. [Електронний ресурс]. URL: https://umanitoba.ca/colleges/st_andrews/html/about/about_ua.html.

Наукове видання

Володимир Чистяков

**Митрополит Арсеній Мацієвич (1697-1772):
історіографічний аспект**

монографія

Науковий редактор:	Шуміло С.М.
Відповідальний редактор:	Шуміло В.В.
Літературний редактор:	Якубець Г.О.
Технічний редактор:	Гладченко О.О.
Комп'ютерна верстка:	Гладченко О.О., Шуміло В.В.
Коректура:	Шуміло В.В.
Обкладинка:	Лобас М.Є.

Набір комп'ютерний.

Підписано до друку 20.07.2020 р.

Формат 84x108/32. Папір офсетний № 1. Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 5,95.

Редагування тексту та макетування здійснено на базі
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
імені архієпископа Лазаря Барановича Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, видавнича група

«SCRIPTORIUM»

Тел.: 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com

Видавничий центр приймає замовлення на виготовлення друкованої
продукції: монографій, авторефератів, методичних посібників,
збірників наукових конференцій, книг, брошур, журналів та ін.

Альманах «Чернігівські Афіни» та іншу наукову літературу
можна замовити за адресою:

E-mail: veraizhizn@gmail.com

Каталог надсилаємо.

Співак В. Філософські погляди Антонія Радивилівського в контексті української духовної культури XVII століття. Монографія. Чернівці: *SCRIPTORIUM*, 2018. – 328 с.

Монографія Володимира Співака, яка вийшла 2018-го року у видавництві *SCRIPTORIUM*, є тією рідкісною роботою, в якій автору вдалося цікаво й глибоко розглянути бароковий текст. Бароко складне для дослідження, особливо ж – українське Бароко з його глибокою релігійністю й філософічністю. Володимир Співак пропонує своє прочитання літературних творів Антонія Радивилівського та філософське осмислення основних, найбільш важливих для барокового мислителя понять і аспектів нашого життя.

Так, описавши в першому розділі методологію дослідження і представивши бібліографію питання, В. Співак розглядає філософську складову проповідей Антонія Радивилівського: інтерпретацію аристотелівської філософії, вплив римського стоїцизму на творчість проповідника, приділяє увагу й особливостям філософської мови Радивилівського, зокрема використанню латинської філософської та теологічної термінології.

У третьому розділі розглядається цікава для проповідника антиномія «втечі від світу» та «активного служіння» – парадокс єпископського життя. Володимир Співак уважно аналізує роздуми проповідника про цю антиномію, широко цитуючи Радивилівського. Тут приділяється увага й ставленню проповідника до таких складних моментів духовного й суспільного життя XVII ст., як образ воїна-християнина, стосунки пана та слуги, політико-правові орієнтири.

Четверта глава присвячена розгляду мети людського життя – так, як це представлено в проповідях Антонія. Найбільш цікавим видається поданий тут аналіз концепту «щастя». Автор розглядає цей концепт спочатку з точки зору феліцитарності європейських вчень про сенс життя і впливу цих теорій на картину світу Антонія. Далі В. Співак порівнює поняття «щастя» з християнським уявленням про вічне блаженство і аналізує ті фрагменти творів Радивилівського, в яких проповідник говорить про блаженство як остаточну мету людського існування.

П'ята глава є логічним продовженням аналізу поняття «щастя», але тепер – у земному житті людини. Автор дійшов нового й надзвичайно цікавого висновку, що прагнення до земного щастя, за Радивилівським, не суперечить вищим духовним прагненням, а навпаки – органічно пов'язане з ними. Правильне розуміння християнства, вважає Радивилівський, на думку В. Співака, здатне вказати людині й шлях до гармонійного земного існування. Таке щастя тісно пов'язане у проповідника з уявленнями про «благословення» і знаходження «під Божою опікою». Тут розглядаються і роздуми проповідника про сімейне щастя, успіх, а також обов'язки перед державою та відповідальність як прояв вищих душевних якостей людини. Окремий параграф присвячений порівнянню концепту «щастя» з поняттями «веселощів» і «радості», а також бароковому ставленню до «фортуни».

Важлива особливість монографії полягає в тому, як багато й рясно автор цитує досліджувані тексти, що забезпечує об'єктивність зробленого дослідження і точність проведеного аналізу. Цей аналіз слід назвати копітким, а вченого – максимально уважним до обраного автору та епохи Бароко.

Монографія змушує під іншим кутом розглянути літературну спадщину Антонія Радивилівського і барокову філософію взагалі. Без сумніву, в подальших дослідженнях філософії епохи Бароко необхідно враховувати ті напрацювання, які зробив Володимир Співак.

